चिरस्यथकालेन देवेशो वृषभध्वजः । दर्शयामास वरदो विश्वामित्रं
महामुनिम् १३ किमर्थं तप्यसे राजन्ब्रूहि यत्ते विवक्षितम् । वरदोस्मि
वरो यस्ते काङ्क्षितः सोभिधीयताम् १४ एवमुक्तस्तु देवेन विश्वामित्रो
महातपाः । प्रणिपत्य महादेवं विश्वामित्रोब्रवीदिदम् १५ यदि तुष्टो
महादेव धनुर्वेदो ममानघ । साङ्गोपाङ्गोपनिषदः सरहस्यः प्रदीयताम् १६
यानि देवेषु चास्त्राणि दानवेषु महर्षिषु । गन्धर्वयक्षरक्षःसु प्रतिभान्तु
ममानघ १७ तव प्रसादाद्भवतु देवदेव ममेप्सितम् । एवमस्त्विति देवेशो
वाक्यमुक्त्वा गतस्तदा १८ प्राप्य चास्त्राणि देवेशाद्विश्वामित्रो महाबलः ।
दर्पेण महता युक्तो दर्पपूर्णोभवत्तदा १९ विवर्धमानो वीर्येण समुद्र इव
पर्वणि । हतंमेनतदा राम वसिष्ठमृषिसत्तमम् २० ततो गत्वाश्रमपदं मुमो-
चास्त्राणि पार्थिवः । यैस्तत्तपोवनं नाम निर्दग्धं चास्त्रतेजसा २१ उदीर्य-
माणमस्त्रं तद्विश्वामित्रस्य धीमतः । दृष्ट्वा विप्रद्रुता भीता मुनयः शतशो

तप करूं लागला १२. असें होतां होतां कांहीं काल लोटल्यावर देवाधिदेव वृषभध्वज शंकरांनीं वर देण्यास उत्सुक होऊन महामुनि विश्वामित्राला दर्शन दिलें १३ आणि ते ह्मणाले " हे राजा, तूं कशाकरितां तप करीत आहेस ? तुला काय पाहिजे आहे ? मी वर देण्यास उद्युक्त झालों आहें ; करितां, तूं इच्छिला असशील तो वर मागून घे" १४. ह्याप्रमाणें देवांनीं सांगितलें असतां महातपस्वी विश्वामित्र महादेवाला साष्टांग नमस्कार घालून ह्मणाला १५ " हे महादेव, हे निष्पाप, आपण जर संतुष्ट झालां असाल तर अंगें, प्रत्यंगें, मंत्र आणि रहस्य ह्यांसहवर्तमान मला धनुर्वेद द्या १६ आणि, हे निष्पाप, देव, दानव, महर्षि, गंधर्व, यक्ष आणि राक्षस ह्यांचेपाशीं जीं अस्त्रें असतील त्यांची मला स्फूर्ति होवो १७. हे देवाधिदेव, आपल्या प्रसादानें माझी ही इच्छा परिपूर्ण व्हावी " ह्याप्रमाणें विश्वामित्रानें वर मागितल्यावर " ठीक आहे " असें ह्मणून देवाधिदेव शंकर चालते झाले १८. तेव्हां देवाधिदेव शंकरापासून अस्त्रें प्राप्त झाल्यावर आधींच महागर्विष्ठ असलेला महाबलाढ्य विश्वामित्र दर्पानें अगदीं भरून गेला १९ आणि पर्वदिवशीं क्षुब्ध होणाऱ्या समुद्राप्रमाणें वीर्याच्या योगानें उचंबळूं लागलेला तो विश्वामित्र, हे रामा, ऋषिश्रेष्ठ वसिष्ठाचा नाश झालाच असें समजूं लागला २०. असो. तदनंतर वसिष्ठांच्या आश्रमाला गेल्यावर, आपल्या तेजाच्या योगानें तें तपोवन दग्ध करून टाकतील अशीं अस्त्रें त्या राजानें सोडिलीं २१. तेव्हां बुद्धिमान् विश्वामित्राचा अस्त्रप्रयोग होत आहे असें पाहून शेंकडों मुनि भयभीत झाले आणि चोहोंकडे धांवूं

दिशः २२ वसिष्ठस्य च ये शिष्या ये च वै मृगपक्षिणः । विद्रवन्ति भया-
द्भीता नानादिग्भ्यः सहस्रशः २३ वसिष्ठस्याश्रमपदं शून्यमासीन्महात्मनः ।
मुहूर्तमिव निःशब्दमासीदीरिणसंनिभम् २४ वदतो वै वसिष्ठस्य मा भैरिति
मुहुर्मुहुः । नाशयाम्यद्य गाधेयं नीहारमिव भास्करः २५ एवमुक्त्वा
महातेजा वसिष्ठो जपतां वरः । विश्वामित्रं तदा वाक्यं सरोषमिदमब्र-
वीत् २६ आश्रमं चिरसंवृद्धं यद्विनाशितवानसि । दुराचारो हि यन्मू-
ढस्तस्मात्त्वं न भविष्यसि २७ इत्युक्त्वा परमक्रुद्धो दण्डमुद्यम्य सत्वरः ।
विधूम इव कालाग्निर्यमदण्डमिवापरम् २८ [१६९५] इति श्रीमद्रामायणे
वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

एवमुक्तो वसिष्ठेन विश्वामित्रो महाबलः । आग्नेयमस्त्रमुद्दिश्य तिष्ठ
तिष्ठेति चाब्रवीत् १ ब्रह्मदण्डं समुद्यम्य कालदण्डमिवापरम् । वसिष्ठो
भगवान्क्रोधादिदं वचनमब्रवीत् २ क्षत्रबन्धो स्थितोऽस्म्येष यद्बलं तद्वि-

---

लागले २२. सारांश, वसिष्ठाचे शिष्य आणि त्या आश्रमांतील पशुपक्षी हे सर्वच भयभीत झाले आणि हजारों अनेक दिशांकडे पळत सुटले २३. ह्यामुळें महात्म्या वसिष्ठांच्या आश्रमांत अगदीं शुकशुकाट झाला आणि माळाप्रमाणें एक क्षणभर त्यांत अगदीं सामसूम झालें २४. तात्पर्य, "धुकें नाहींसें करणाऱ्या सूर्याप्रमाणें आज ह्या गाधिपुत्र विश्वामित्राचा मी नाश करितों; भिऊं नका." असें वसिष्ठमुनि वारंवार ह्मणत असतांनाही तिकडे लक्ष्य न देतां त्यांच्या आश्रमांतून सर्वजण निघून गेले २५. असो. ह्याप्रमाणें आश्रमांतील लोकांना सांगून महातेजस्वी तपस्विश्रेष्ठ वसिष्ठ विश्वामित्राला रागारागानें ह्मणाले २६ " ज्याअर्थी पुष्कळ दिवसांपासून मीं वृद्धिंगत केलेल्या ह्या आश्रमाचा तूं नाश केला आहेस त्याअर्थी तूं मूढ व दुराचारी असल्याचें उघड होत आहे. ह्यास्तव, तूं आतां कायम राहणार नाहींस " २७. ह्याप्रमाणें बोलून निर्धूम कालाग्निच कीं काय असे ते अत्यंत क्रुद्ध झालेले वसिष्ठ साक्षात् दुसरा यमदंडच कीं काय असा दंड सत्वर उगारून उभे राहिले २८. ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील बालकांडापैकीं पंचावन्नावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ५५ ॥

ह्याप्रमाणें वसिष्ठांनीं सांगितल्यावर आग्नेय अस्त्र सोडण्याचा उद्देश मनांत आणून महाबलाढ्य विश्वामित्र ' उभा रहा उभा रहा ' असें वसिष्ठांना ह्मणाला १. तेव्हां दुसरा कालदंडच कीं काय असा ब्रह्मदंड उगारून भगवान् वसिष्ठ क्रोधानें त्याला ह्मणाले २ " हे क्षत्रियाधमा, हा मी उभा राहिलोंच आहें. आतां आपलें काय बल

दर्शय। नाशयाम्यद्य ते दर्पं शस्त्रस्य तव गाधिज ३ क्व च ते क्षत्रिय-
बलं क्व च ब्रह्मबलं महत्। पश्य ब्रह्मबलं दिव्यं मम क्षत्रियपांसन ४
तस्यास्त्रं गाधिपुत्रस्य घोरमाग्नेयमुत्तमम्। ब्रह्मदण्डेन तच्छान्तमग्नेर्वेग
इवाम्भसा ५ वारुणं चैव रौद्रं च ऐन्द्रं पाशुपतं तथा। ऐषिकं चापि
चिक्षेप कुपितो गाधिनन्दनः ६ मानवं मोहनं चैव गान्धर्वं स्वापनं तथा।
जृम्भणं मोहनं चैव संतापनविलापने ७ शोषणं दारणं चैव वज्रमस्त्रं
सुदुर्जयम्। ब्रह्मपाशं कालपाशं वारुणं पाशमेव च ८ पिनाकमस्त्रं दयितं
शुष्कार्द्रे अशनी तथा। दण्डास्त्रमथ पैशाचं क्रौञ्चमस्त्रं तथैव च ९ धर्मचक्रं
कालचक्रं विष्णुचक्रं तथैव च। वायव्यं मथनं चैव अस्त्रं हयशिरस्तथा १०
शक्तिद्वयं च चिक्षेप कङ्कालं मुसलं तथा। वैद्याधरं महास्त्रं च काला-
स्त्रमथ दारुणम् ११ त्रिशूलमस्त्रं घोरं च कापालमथ कङ्कणम्। एता-
न्यस्त्राणि चिक्षेप सर्वाणि रघुनन्दन १२ वसिष्ठे जपतां श्रेष्ठे तदद्भुतमि-
वाभवत्। तानि सर्वाणि दण्डेन ग्रसते ब्रह्मणः सुतः १३ तेषु शान्तेषु
ब्रह्मास्त्रं क्षिप्तवान्गाधिनन्दनः। तदस्त्रमुद्यतं दृष्ट्वा देवाः साग्निपुरोगमाः १४

असेल तें दाखीव. हे गाधिपुत्रा, आज तुझा व तुझ्या शस्त्रांचा गर्व नाहींसा करून टाकितों ३. अरे, तुझें क्षत्रियबल कोणीकडे! आणि हें प्रचंड ब्रह्मबल कोणीकडे! हे क्षत्रियकलंका, माझें दिव्य ब्रह्मबल पहा" ४. असें बोलून स्थित असलेल्या वसिष्ठ-मुनींच्या ब्रह्मदंडानें त्या गाधिपुत्र विश्वामित्राचें घोर व अनुपम असें आग्नेयास्त्र, जलानें शांत होणाऱ्या अग्नीच्या वेगाप्रमाणें, शांत झालें ५. तेव्हां वारुण, रौद्र, ऐंद्र, पाशुपत व ऐषिक हीं अस्त्रें त्या क्रुद्ध झालेल्या गाधिपुत्र विश्वामित्रानें वसिष्ठावर टाकिलीं ६. इतकेंच नव्हें, परंतु, मानव, मोहन, गांधर्व, स्वापन, जृंभण, मोहन, संतापन व विला-पन ७, शोषण, दारण, अत्यंत दुर्जय असें वज्रास्त्र, ब्रह्मपाश, कालपाश, वरुणपाश, ८, शिवाला प्रिय असलेलें पिनाक अस्त्र, शुष्क आणि आर्द्र ह्या नांवाचीं अशनिसंज्ञक अस्त्रें, दंडास्त्र, पैशाच, क्रौंचास्त्र ९, धर्मचक्र, कालचक्र, विष्णुचक्र, वायव्यास्त्र, मथ-नास्त्र, हयशिरःसंज्ञक अस्त्र १०, कंकाल आणि मुसल ह्या दोन शक्ति, महास्त्र वैद्या-धर, दारुण कालास्त्र ११, घोर असें त्रिशूल अस्त्र, कपाल आणि कंकण हीं सर्व अस्त्रें, हे रघुनंदना रामा, गाधिपुत्र विश्वामित्रानें तपस्विश्रेष्ठ वसिष्ठांवर टाकिलीं. तेव्हां फारच मोठें आश्चर्य झालें. कारण, ब्रह्मपुत्र वसिष्ठांनीं आपल्या दंडाच्याच योगानें तीं सर्व अस्त्रें ग्रासून टाकिलीं १२,१३. ह्याप्रमाणें तीं अस्त्रें व्यर्थ झाल्यावर गाधिपुत्र विश्वामित्रानें ब्रह्मास्त्र सोडिलें. तेव्हां तें अस्त्र सुटलेलें पाहून अग्निप्रभृति देव १४, देवर्षि, गंधर्व आणि

देवर्षयश्च संभ्रान्ता गन्धर्वाः समहोरगाः । त्रैलोक्यमासीत्संत्रस्तं ब्रह्मास्त्रे समुदीरिते १५ तदप्यस्त्रं महाघोरं ब्राह्मं ब्राह्मेण तेजसा । वसिष्ठो ग्रसते सर्वं ब्रह्मदण्डेन राघव १६ ब्रह्मास्त्रं ग्रसमानस्य वसिष्ठस्य महात्मनः । त्रैलोक्यमोहनं रौद्रं रूपमासीत्सुदारुणम् १७ रोमकूपेषु सर्वेषु वसिष्ठस्य महात्मनः। मरीच्य इव निष्पेतुरग्नेर्धूमाकुलार्चिषः १८ प्राज्वलद्ब्रह्मदण्डश्च वसिष्ठस्य करोद्यतः । विधूम इव कालाग्निर्यमदण्ड इवापरः १९ ततोऽस्तुवन्मुनिगणा वसिष्ठं जपतां वरम् । अमोघं ते बलं ब्रह्मंस्तेजो धारय तेजसा २० निगृहीतस्त्वया ब्रह्मन्विश्वामित्रो महाबलः । अमोघं ते बलं श्रेष्ठ लोकाः सन्तु गतव्यथाः २१ एवमुक्तो महातेजाः शमं चक्रे महातपाः । विश्वामित्रो विनिकृतो विनिःश्वस्येदमब्रवीत् २२ धिग्बलं क्षत्रियबलं ब्रह्मतेजोबलं बलम् । एकेन ब्रह्मदण्डेन सर्वास्त्राणि हतानि मे २३ तदेतत्प्रसमीक्ष्याहं प्रसन्नेन्द्रियमानसः । तपो महत्समास्थास्ये यद्वै ब्रह्मत्वकारणम् २४ [१७१९] इत्यार्षे श्री०आदिकाव्ये बालकाण्डे षट्पञ्चाशः सर्गः॥ ५६ ॥

महोरग हे अगदीं भांबावून गेले आणि तें ब्रह्मास्त्र सुटल्यावर सर्व त्रैलोक्य अगदीं त्रस्त झालें १५; परंतु, हे रघुवंशजा रामा, ब्रह्मतेजानें युक्त असलेल्या ब्रह्मदंडाच्या योगानें तें महाघोर ब्रह्मास्त्रही वसिष्ठांनीं ग्रासून टाकिलें १६. महात्मे वसिष्ठ ब्रह्मास्त्र ग्रासून टाकूं लागले असतां त्यांचें अति भयंकर व उग्र रूप त्रैलोक्याला मूर्च्छित करूं लागलें १७. कारण, महात्म्या वसिष्ठांच्या सर्व रोमछिद्रांतून धूमग्रस्त ज्वालांनीं युक्त असलेल्या अग्नीच्या ठिणग्या निघूं लागल्या १८ आणि दुसरा यमदंडच कीं काय असा हातामध्यें उगारिलेला वसिष्ठांचा ब्रह्मदंड धूमरहित कालाग्निप्रमाणें प्रज्वलित होऊं लागला १९. तेव्हां, मुनिगण, तपस्विश्रेष्ठ वसिष्ठांची स्तुति करूं लागले कीं, " हे ब्रह्मन् , तुझें बल निष्फल होणारें नाहीं. आतां आपल्या तेजाच्याच योगानें आपण हें तेज आंवरून धरा २०. हे ब्रह्मन् , महाबलाढ्य विश्वामित्राला आपण जिंकिलें. हे श्रेष्ठ, आपलें बल अमोघ आहे. आतां लोक निर्भय होवोत " २१. ह्याप्रमाणें मुनिगणांनीं प्रार्थना केली असतां महातेजस्वी व महातपस्वी वसिष्ठांनीं शमाचें अवलंबन केलें. नंतर सर्व प्रकारें वसिष्ठांनीं जेरीस आणिलेला विश्वामित्र सुस्कारा टाकून ह्मणाला २२ " धिक्कार असो त्या क्षत्रियबलाला ! ब्रह्मतेजोबल हेंच खरें खरें बल होय. अरे, एका ब्रह्मदंडानें माझ्या सर्व अस्त्रांचा चुराडा होऊन गेला २३. तस्मात् , हा सर्व प्रकार अवलोकन करून मी आतां आपलीं इंद्रियें व मन शांत करितों आणि ब्राह्मणत्व येण्यास कारण होईल असें प्रचंड तप करितों " २४. ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायण-

ततः संतप्तहृदयः स्मरन्निग्रहमात्मनः । विनिःश्वस्य विनिःश्वस्य कृत-
वैरो महात्मना १ स दक्षिणां दिशं गत्वा महिष्या सह राघव । तताप
परमं घोरं विश्वामित्रो महातपाः २ फलमूलाशनो दान्तश्चचार परमं
तपः । अथास्य जज्ञिरे पुत्राः सत्यधर्मपरायणाः ३ हविष्पन्दो मधुष्पन्दो
दृढनेत्रो महारथः । पूर्णे वर्षसहस्रे तु ब्रह्मा लोकपितामहः ४ अब्रवीन्म-
धुरं वाक्यं विश्वामित्रं तपोधनम् । जिता राजर्षिलोकास्ते तपसा कुशि-
कात्मज ५ अनेन तपसा त्वां हि राजर्षिरिति विद्महे । एवमुक्त्वा महा-
तेजा जगाम सह दैवतैः ६ त्रिविष्टपं ब्रह्मलोकं लोकानां परमेश्वरः। विश्वा-
मित्रोपि तच्छ्रुत्वा ह्रिया किंचिदवाङ्मुखः ७ दुःखेन महताविष्टः समन्यु-
रिदमब्रवीत् । तपश्च सुमहत्तप्तं राजर्षिरिति मां विदुः ८ देवाः सर्षिगणाः
सर्वे नास्ति मन्ये तपःफलम् । एवं निश्चित्य मनसा भूय एव महातपाः ९
तपश्चचार धर्मात्मा काकुत्स्थ परमात्मवान् । एतस्मिन्नेव काले तु सत्य-

---

संज्ञक आदिकाव्यांतील बालकांडापैकीं छप्पन्नावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ५६ ॥

तदनंतर आपल्या पराजयाचें स्मरण होत असल्यामुळें अंतःकरण संतप्त झालेला आणि उस्मारून उस्मारून महात्म्या वसिष्ठांशीं वैर धरून राहिलेला १ महातपस्वी विश्वामित्र आपल्या पत्नीसहवर्तमान दक्षिण दिशेस गेला आणि, हे रघुवंशजा रामा, तेथें फारच भयंकर तपश्चर्या करूं लागला २. फलमूलें भक्षण करून त्या जितेंद्रिय विश्वामित्रानें उत्कृष्ट तपश्चर्या केली. नंतर सत्य आणि धर्म ह्यांविषयीं तत्पर असलेल्या त्या विश्वामित्राला हविष्पंद, मधुष्पंद आणि महारथी दृढनेत्र ह्मणून पुत्र झाले. असो. तपश्चर्येला हजार वर्षें पूर्ण झाल्यावर लोकपितामह ब्रह्मदेव ३, ४ तपोधन विश्वामित्राला मधुर शब्दांनीं ह्मणाले " हे कुशिकपुत्रा, तूं आपल्या तपाच्या योगानें राजर्षींना प्राप्त होणारे लोक जिंकिले आहेस ५. ह्या तपाच्या योगानें " राजर्षि " असें आह्मीं तुला समजत आहोंत. " ह्याप्रमाणें विश्वामित्राला सांगून महातेजस्वी व लोकाधिपति ब्रह्मदेव इतर देवांसहवर्तमान स्वर्गाला जाऊन ब्रह्मलोकाप्रत गेले. इकडे ब्रह्मदेवांचें तें भाषण श्रवण करून विश्वामित्रानें लज्जेमुळें आपली मान किंचित् खालीं केली ६, ७ आणि अत्यंत दुःखाकुल होऊन रागारागानें तो आपल्याशीं ह्मणाला " अरे, मी फारच मोठें तप केलें असतांनाही ऋषिगणांसहवर्तमान हे सर्व देव ज्याअर्थी मला राजर्षिच समजत आहेत त्याअर्थी ब्राह्मणत्व देण्याला योग्य होणारें ह्या तपाचें फल नाहीं असें मला वाटतें ". ह्याप्रमाणें मनाचा निश्चय झाल्यावर, हे ककुत्स्थकुलोत्पन्ना रामा, पराकाष्ठेचा धैर्यवान् असलेला तो महातपस्वी धर्मात्मा विश्वामित्र

वादी जितेन्द्रियः १० त्रिशङ्कुरिति विख्यात इक्ष्वाकुकुलवर्धनः । तस्य
बुद्धिः समुत्पन्ना यजेयमिति राघव ११ गच्छेयं स्वशरीरेण देवतानां परां
गतिम् । वसिष्ठं स समाहूय कथयामास चिन्तितम् १२ अशक्यमिति
चाप्युक्तो वसिष्ठेन महात्मना । प्रत्याख्यातो वसिष्ठेन स ययौ दक्षिणां
दिशम् १३ ततस्तत्कर्मसिद्ध्यर्थं पुत्रांस्तस्य गतो नृपः । वासिष्ठा दीर्घ-
तपसस्तपो यत्र हि तेपिरे १४ त्रिशङ्कुस्तु महातेजाः शतं परमभास्वरम् ।
वसिष्ठपुत्रान्ददृशे तप्यमानान्मनस्विनः १५ सोभिगम्य महात्मानः सर्वा-
नेव गुरोः सुतान् । अभिवाद्यानुपूर्व्येण ह्रिया किंचिदवाङ्मुखः १६ अब्र-
वीत्स महात्मानः सर्वानेव कृताञ्जलिः । शरणं वः प्रपन्नोहं शरण्याञ्छ-
रणं गतः १७ प्रत्याख्यातो हि भद्रं वो वसिष्ठेन महात्मना । यष्टुकामो
महायज्ञं तदनुज्ञातुमर्हथ १८ गुरुपुत्रानहं सर्वान्नमस्कृत्य प्रसादये । शिरसा
प्रणतो याचे ब्राह्मणांस्तपसि स्थितान् १९ ते मा भवन्तः सिद्ध्यर्थं याज-

पुनरपि तपश्चर्या करूं लागला. त्याच वेळेला सत्यवादी आणि जितेंद्रिय ८,९,१०.
असा त्रिशंकु ह्मणून विख्यात असलेला इक्ष्वाकुकुलवर्धक राजा राज्य करीत होता.
हे रघुवंशजा रामा, आपण यज्ञ करावा आणि देवतांचें उत्कृष्ट स्थान जो स्वर्ग त्याप्रत
स्वशरीरासहवर्तमान गमन करावें " असें त्या राजाच्या मनांत आलें. तेव्हां वसि-
ष्ठांना हाक मारून त्यानें आपला उद्देश कळविला असतां ११, १२ " असें होणें
अशक्य आहे " ह्मणून महात्म्या वसिष्ठांनीं त्याला सांगितलें व ह्याप्रमाणें वसिष्ठांनीं
नाकारिल्यावर तो दक्षिण दिशेस गेला १३. नंतर शरीरासहवर्तमान स्वर्गाची प्राप्ति
करून देणारें कर्म सिद्ध होण्याकरितां तो राजा दीर्घ तपश्चर्या करणारे महातपस्वी
वसिष्ठपुत्र जेथें तप करीत होते तेथें त्यांच्याकडे गेला असतां १४ महातेजस्वी त्रिशंकु
राजानें तपश्चर्या करीत असलेले असे अत्यंत उज्ज्वल व विचारी शंभर वसिष्ठपुत्र
अवलोकन केले १५. नंतर जवळ जाऊन त्या महात्म्या सर्वही गुरुपुत्रांना क्रमानें त्यानें
अभिवंदन केलें आणि लज्जेमुळें मुख किंचित् खालीं करून व हात जोडून तो त्या
सर्वही महात्म्यांना ह्मणाला १६ " इतरांचें रक्षण करण्यास मी समर्थ असतांनाही माझें
रक्षण करण्यास योग्य असलेल्या आपणांकडे मी शरण आलों आहें १७. आपलें कल्याण
असो. महाक्रतु करण्याचें माझ्या मनांत असून महात्म्या वसिष्ठांनीं मला नाकारिलें
आहे. करितां, आपण तो महाक्रतु करण्याची अनुज्ञा द्या १८. सर्व गुरुपुत्रांना प्रणाम-
पूर्वक मी शरण आलों आहें आणि मस्तकानें प्रणाम करून आपणासारिख्या तपोनिष्ठ
ब्राह्मणांपाशीं मी याचना करीत आहें १९. वास्तव, शरीरासहवर्तमान स्वर्गाप्रत मला

यन्तु समाहिताः। सशरीरो यथाहं वै देवलोकमवाप्नुयाम् २० प्रत्याख्यातो वसिष्ठेन गतिमन्यां तपोधनाः। गुरुपुत्रानृते सर्वान्नाहं पश्यामि कांचन २१ इक्ष्वाकूणां हि सर्वेषां पुरोधाः परमा गतिः। तस्मादनन्तरं सर्वे भवन्तो दैवतं मम २२ [१७४१] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे सप्तपञ्चाशः सर्गः॥ ५७॥

ततस्त्रिशङ्कोर्वचनं श्रुत्वा क्रोधसमन्वितम्। ऋषिपुत्रशतं राम राजानमिदमब्रवीत् १ प्रत्याख्यातोसि दुर्मेधो गुरुणा सत्यवादिना। तं कथं समतिक्रम्य शाखान्तरमुपेयिवान् २ इक्ष्वाकूणां हि सर्वेषां पुरोधाः परमा गतिः। न चातिक्रमितुं शक्यं वचनं सत्यवादिनः ३ अशक्यमिति सोवाच वसिष्ठो भगवानृषिः। तं वयं वै समाहर्तुं क्रतुं शक्ताः कथंचन॥ बालिशस्त्वं नरश्रेष्ठ गम्यतां स्वपुरं पुनः ४ याजने भगवाञ्छक्तस्त्रैलोकस्यापि पार्थिव। अवमानं कथं कर्तुं तस्य शक्ष्यामहे वयम् ५ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा क्रोधपर्याकुलाक्षरम्। स राजा पुनरेवैतानिदं वचनमब्रवीत् ६ प्रत्याख्यातो भगवता गुरुपुत्रैस्तथैव हि। अन्यां

जातां यांवें एतदर्थ आपण स्वस्थांतःकरणपूर्वक माझ्याकडून यज्ञ करवा; ह्मणजे मी शरीरासहवर्तमान देवलोकाप्रत जाईन २०. हे तपोधनहो, वसिष्ठांनीं मला नाकारिलें आहे; ह्यास्तव, सर्व गुरुपुत्रांना शरण गेल्यावांचून मला कोणतीही गति दिसत नाहीं २१. कारण, पुरोहित हाच काय तो सर्वही इक्ष्वाकुवंशजांचा मुख्य आधार होय. तस्मात्, वसिष्ठानंतर सर्व आपणच माझें दैवत आहांत'' २२. ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील बालकांडांपैकीं सत्तावन्नावा सर्ग समाप्त झाला॥ ५७॥

तदनंतर, हे रामा, त्रिशंकूचें तें सक्रोध भाषण श्रवण केल्यावर वसिष्ठांचे शंभर पुत्र त्या राजाला ह्मणाले १ "हे दुष्टबुद्धे, सत्यवादी गुरूनें त्याग केला ह्मणून तूं त्याचें अतिक्रमण करून आश्रयाकरितां दुसऱ्याकडे कसा गेलास? २. अरे, सर्व इक्ष्वाकुवंशजांना पुरोहित हाच मुख्य आश्रय आहे आणि सत्यवादी वसिष्ठांच्या वचनाचें उल्लंघन होणें शक्य नाहीं ३. करितां, भगवान् वसिष्ठ ऋषींनीं अशक्य ह्मणून ज्या यज्ञाविषयीं सांगितलें त्या यज्ञाचें अनुष्ठान करण्यास आह्मीं कोणत्याही प्रकारें समर्थ नाहीं. हे पुरुषश्रेष्ठा, तूं मूर्ख आहेस, आपल्या नगराप्रत परत जा ४. हे राजा, त्रैलोक्यप्राप्त्यर्थही यज्ञ करण्याला भगवान् वसिष्ठ समर्थ आहेत; तेव्हां (हा यज्ञ करण्याला ते समर्थ नाहींत असें समजून) आह्मीं त्यांचा अवमान करण्यास कसें समर्थ होऊं? ५. ह्याप्रमाणें वसिष्ठपुत्रांचें तें सक्रोध भाषण श्रवण करून तो त्रिशंकु

गतिं गमिष्यामि स्वस्ति वोस्तु तपोधनाः ७ ऋषिपुत्रास्तु तच्छ्रुत्वा वाक्यं घोराभिसंहितम् । शेपुः परमसंक्रुद्धाश्चण्डालत्वं गमिष्यसि ८ इत्युक्त्वा ते महात्मानो विविशुः स्वं स्वमाश्रमम् । अथ राज्यां व्यतीतायां राजा चण्डालतां गतः ९ नीलवस्त्रधरो नीलः पुरुषो ध्वस्तमूर्धजः । चित्यमाल्याङ्गरागश्च आयसाभरणोभवत् १० तं दृष्ट्वा मन्त्रिणः सर्वे त्यज्य चण्डालरूपिणम् । प्राद्रवन्सहिता राम पौरा येस्यानुगामिनः ११ एको हि राजा काकुत्स्थ जगाम परमात्मवान् । दह्यमानो दिवारात्रं विश्वामित्रं तपोधनम् १२ विश्वामित्रस्तु तं दृष्ट्वा राजानं विफलीकृतम् । चण्डालरूपिणं राम मुनिः कारुण्यमागतः १३ कारुण्यात्स महातेजा वाक्यं परमधार्मिकः । इदं जगाद भद्रं ते राजानं घोरदर्शनम् १४ किमागमनकार्यं ते राजपुत्र महाबल । अयोध्याधिपते वीर शापाच्चण्डालतां गतः १५ अथ तद्वाक्यमाकर्ण्य राजा चण्डालतां गतः । अब्रवीत्प्राञ्ज-

राजा पुनरपि त्यांना ह्मणाला ६ " हे तपोधनहो, ज्याअर्थी गुरु आणि गुरुपुत्रही माझा त्याग करीत आहेत त्याअर्थी मी आतां दुसऱ्याचा आश्रय करितों ; तुमचे कल्याण असो " ७. नंतर ज्यांतील उद्देश भयंकर आहे असें तें राजाचें भाषण श्रवण केल्याबरोबर गुरुपुत्र अतिशय क्रुद्ध झाले आणि " तूं चांडाल होशील " ह्मणून त्यांनीं त्याला शापही दिला ८. ह्याप्रमाणें शाप देऊन ते महात्मे आपआपल्या आश्रमांत प्रविष्ट झाले व ती रात्र उजाडल्यावर त्रिशंकु राजाही चंडाल बनला ९; त्याचें वस्त्र नीलवर्णाचें झालें; शरीराची कांति रुक्ष होऊन मस्तकावरील केश अखुड झाले; स्मशानांतील पुष्पें आणि भस्मरूप उटी त्याच्या शरीराचे ठिकाणीं दिसूं लागली आणि अंगावरील भूषणेंही लोहमय झालीं १०. तेव्हां त्या चंडालरूपी राजाला अवलोकन करितांक्षणींच, हे रामा, सर्व मंत्री, सर्व नगरवासी जन व त्यांचे अनुयायी एकत्र होऊन निघून गेले ११ व असें झालें असतां, हे ककुत्स्थकुलोत्पन्ना रामा, रात्रंदिवस मनामध्यें जळत असलेला तो महाधैर्यवान् राजा तपोधन विश्वामित्राकडे गेला १२. तेव्हां, हे रामा, जन्म निरर्थक झालेल्या त्या चंडालरूपी राजाला अवलोकन करून विश्वामित्र मुनींना दया आली १३ आणि ते महातेजस्वी अत्यंत धार्मिक मुनि दयेमुळें त्या उग्र दिसणाऱ्या राजाला ह्मणाले, " हे महाबलाढ्य राजपुत्रा, तुझें कल्याण असो. शापामुळें चांडालत्व प्राप्त झालें असतांना, हे अयोध्याधिपते वीरा, तूं कशाकरितां येथें आला आहेस ? " १४, १५. हें विश्वामित्रमुनींचें भाषण श्रवण केल्यावर भाषणाचें मर्म जाणणारा तो चंडाल बनलेला राजा संभाषण करण्यामध्यें निपुण अस-

लिर्वाक्यं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम् १६ प्रत्याख्यातोस्मि गुरुणा गुरु-
पुत्रैस्तथैव च। अनवाप्यैव तं कामं मया प्राप्तो विपर्ययः १७ सशरीरो
दिवं यायामिति मे सौम्यदर्शन। मया चेष्टं क्रतुशतं तच्च नावाप्यते
फलम् १८ अनृतं नोक्तपूर्वं मे न च वक्ष्ये कदाचन। कृच्छ्रेष्वपि गतः
सौम्य क्षत्रधर्मेण ते शपे १९ यज्ञैर्बहुविधैरिष्टं प्रजा धर्मेण पालिताः।
गुरवश्च महात्मानः शीलवृत्तेन तोषिताः २० धर्मे प्रयतमानस्य यज्ञं चाह-
र्तुमिच्छतः। परितोषं न गच्छन्ति गुरवो मुनिपुंगव २१ दैवमेव परं
मन्ये पौरुषं तु निरर्थकम्। दैवेनाक्रम्यते सर्वं दैवं हि परमा गतिः २२
तस्य मे परमार्तस्य प्रसादमभिकाङ्क्षतः। कर्तुमर्हसि भद्रं ते दैवोपहत-
कर्मणः २३ नान्यां गतिं गमिष्यामि नान्यच्छरणमस्ति मे। दैवं पुरुष-
कारेण निवर्तयितुमर्हसि २४ [१७६५] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे
वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डेऽष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

लेल्या विश्वामित्रांना हात जोडून ह्मणाला १६ "गुरूनें व त्याचप्रमाणें गुरुपुत्रांनींही माझी पर्वा ठेविली नाहीं. ह्यामुळें ज्या उद्देशानें मी त्यांच्याकडे गेलों होतों तो उद्देश सिद्धीस न जातां उलट हा जातिभ्रंशरूप विपरीत प्रकार मात्र झाला आहे १७. हे सौम्य-दर्शन, शरीरासहवर्तमान स्वर्गास जावें अशी माझी इच्छा आहे आणि त्याकरितां मीं शंभर क्रतुही केले आहेत; परंतु, त्या क्रतूंचें संदेहस्वर्गप्राप्तिरूप फल मला प्राप्त होत नाहीं १८. हे सौम्य, मीं अनृत भाषण आजपर्यंत कधीं केलें नाहीं व संकटांत सांपडलों असतांही पुढें कधीं करणार नाहीं. हें मी आपणांला क्षत्रधर्म स्मरून सांगत आहें १९. मीं नाना प्रकारचे यज्ञ केले. धर्मानें प्रजांचें परिपालन केलें व आपल्या सच्छील आचरणानें महात्म्या गुरूला संतुष्ट केलें २०. परंतु, हे मुनिश्रेष्ठ, धर्माविषयीं उद्युक्त राहून सांप्रत मला यज्ञ करण्याची इच्छा झाली असतांनाही गुरूना त्यापासून संतोष होत नाहीं २१. तेव्हां प्रयत्न व्यर्थ असून दैवच श्रेष्ठ आहे असें मला वाटतें. कारण, दैवानेंच सर्व कांहीं व्यापून टाकिलें आहे आणि ह्मणूनच दैव हाच पुरुषाचा मुख्य आधार आहे २२. तस्मात् , दैवामुळेंच ज्याचें कर्म हाणून पडलें अशा मज अत्यंत दुःखित कृपायाभिलाष्यावर आपली कृपा व्हावी. आपलें कल्याण असो २३. तात्पर्य, मी आतां दुसऱ्या कोणाचेंही अवलंबन करणार नाहीं व ह्या प्रसंगीं आपणांवांचून माझें रक्षण करणारा दुसरा कोणी नाहीं. करितां, यत्नानें आपण माझें दैव हाणून पाडावें २४. ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील बालकांडापैकीं अठ्ठावन्नावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ५८ ॥

उक्तवाक्यं तु राजानं कृपया कुशिकात्मजः। अब्रवीन्मधुरं वाक्यं साक्षाच्चण्डालतां गतम् १ इक्ष्वाको स्वागतं वत्स जानामि त्वां सुधार्मिकम्। शरणं ते प्रदास्यामि मा भैषीर्नृपपुंगव २ अहमामन्त्रये सर्वान्महर्षीन्पुण्यकर्मणः। यज्ञसाह्यकरान्राजंस्ततो यक्ष्यसि निर्वृतः ३ गुरुशापकृतं रूपं यदिदं त्वयि वर्तते। अनेन सह रूपेण सशरीरो गमिष्यसि ४ हस्तप्राप्तमहं मन्ये स्वर्गं तव नराधिप। यस्त्वं कौशिकमागम्य शरण्यं शरणागतः ५ एवमुक्त्वा महातेजाः पुत्रान्परमधार्मिकान्। व्यादिदेश महाप्राज्ञान्यज्ञसंभारकारणात् ६ सर्वाञ्छिष्यान्समाहूय वाक्यमेतदुवाच ह ७ सर्वानृषीन्सवासिष्ठानानयध्वं ममाज्ञया। सशिष्यान्सुहृदश्चैव सर्त्विजः सुबहुश्रुतान् ८ यदन्यो वचनं ब्रूयान्मद्वाक्यबलचोदितः। तत्सर्वमखिलेनोक्तं ममाख्येयमनादृतम् ९ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दिशो जग्मुस्तदाज्ञया। आजग्मुरथ देशेभ्यः सर्वेभ्यो ब्रह्मवादिनः १० ते च शिष्याः समागम्य मुनिं ज्वलिततेजसम्। ऊचुश्च वचनं सर्वे सर्वेषां ब्रह्मवादि-

---

साक्षात् चांडालत्व प्राप्त झालेल्या त्या राजानें ह्याप्रमाणें भाषण केलें असतां कुशिकवंशज विश्वामित्र दयेमुळें त्याला ह्मणाले १" हे इक्ष्वाकुवंशजा, तुझें स्वागत असो. वत्सा, तूं अत्यंत धार्मिक आहेस हें मी समजत आहें. हे नृपश्रेष्ठा, भिऊं नकोस, मी तुझें रक्षण करीन २. मी पुण्य कर्म करणाऱ्या सर्व महर्षींना यज्ञाला साहाय्य करण्याकरितां निमंत्रण करीन आणि असें झालें असतां तूं सुखानें आपला याग शेंवटास नेशील ३. गुरुशापामुळें जें रूप तुला प्राप्त झालें आहे त्या रूपासह तूं सदेह स्वर्गास जाशील ४. हे राजा, ज्याअर्थीं तूं शरण जाण्यास योग्य अशा कुशिकवंशजविश्वामित्राला शरण आला आहेस त्याअर्थीं तुला स्वर्गप्राप्त होणें ही गोष्ट अगदीं हातची आहे असें मी समजत आहें " ५. ह्याप्रमाणें राजाला सांगून त्या महातेजस्वी विश्वामित्रानें आपल्या महाबुद्धिमान् व अत्यंत धार्मिक पुत्रांना यज्ञसामग्री जुळविण्याविषयीं आज्ञा केली ६ आणि सर्व शिष्यांना हांक मारून त्यांना असें सांगितलें कीं ७ " वसिष्ठपुत्रांसहवर्तमान सर्व ऋषींना माझ्या आज्ञेनें येथें घेऊन या आणि चांगले बहुश्रुत असे जे माझे सुहृद असतील त्यांनाही ऋत्विज व शिष्य ह्यांसहवर्तमान येथें आणा ८ आणि माझा निरोप ऐकिल्यावर बोलण्याची स्फूर्ति होऊन जो कोणी काय बोलेल तें निंदात्मक असलें तरी सर्व माझ्यापाशीं उलट येऊन सांगा " ९. हें विश्वामित्राचें भाषण श्रवण करून ते शिष्य त्याच्या आज्ञेप्रमाणें चोहोंकडे गेले असतां सर्व देशाहून ब्रह्मवेत्ते मुनि आले १०. नंतर परत आलेले ते शिष्य

नाम् ११ श्रुत्वा ते वचनं सर्वे समायान्ति द्विजातयः । सर्वदेशेषु चागच्छन्वर्जयित्वा महोदयम् १२ वासिष्ठं यच्छतं सर्वं क्रोधपर्याकुलाक्षरम् । यथाह वचनं सर्वं शृणु त्वं मुनिपुङ्गव १३ क्षत्रियो याजको यस्य चण्डालस्य विशेषतः । कथं सदसि भोक्तारो हविस्तस्य सुरर्षयः १४ ब्राह्मणा वा महात्मानो भुक्त्वा चाण्डालभोजनम् । कथं स्वर्गं गमिष्यन्ति विश्वामित्रेण पालिताः १५ एतद्वचननैष्ठुर्यमूचुः संरक्तलोचनाः । वासिष्ठा मुनिशार्दूल सर्वे सहमहोदयाः १६ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा सर्वेषां मुनिपुंगवः । क्रोधसंरक्तनयनः सरोषमिदमब्रवीत् १७ यद्दूषयन्त्यदुष्टं मां तप उग्रं समास्थितम् । भस्मीभूता दुरात्मानो भविष्यन्ति न संशयः १८ अद्य ते कालपाशेन नीता वैवस्वतक्षयम् । सप्त जातिशतान्येव मृतपाः संभवन्तु ते १९ श्वमांसनियताहारा मुष्टिका नाम निर्घृणाः । विकृताश्च विरूपाश्च लोकाननुचरन्त्विमान् २० महोदयश्च दुर्बुद्धिर्मामदूष्यं ह्यदूषयत् । दूषितः सर्वलो-

उज्ज्वल तेजानें युक्त असलेल्या विश्वामित्र मुनींची गांठ घेऊन त्या सर्व ब्रह्मवेत्त्यांचें सर्व कांहीं भाषण त्याला सांगूं लागले कीं ११ (हे मुनिश्रेष्ठ) आपला निरोप ऐकून सर्व ब्राह्मण येत आहेत; महोदय ऋषीखेरीज सर्व देशांतील मुनि आलेच (असें आपण समजा) १२. हे मुनिश्रेष्ठ, क्रोधामुळें ज्यांतील वर्णोच्चारही स्पष्ट होत नव्हता असें वसिष्ठ मुनींच्या सर्व शंभरही पुत्रांनीं जे आपणांला उद्देशून भाषण केलें तें सर्व आपण ऐका १३. (ते ह्मणाले) "ज्याचा आणि विशेषेंकरून ज्या चांडालाचा याजक क्षत्रिय आहे त्याच्या यज्ञामध्यें देव व ऋषि हविर्भाग कसा ग्रहण करतील ?१४.अथवा, विश्वामित्र जरी पालन करणारा असला तरी चांडालाचें अन्न भक्षण करून महात्मे ब्राह्मण तरी कसे स्वर्गाला जातील ?" १५. हे मुनिश्रेष्ठ, डोळें लाल करून ते सर्वही वसिष्ठपुत्र महोदय मुनींसहवर्तमान निष्ठुरपणानें असें ह्मणालें १६. तें त्या सर्व शिष्यांचें भाषण श्रवण केल्यावर मुनिश्रेष्ठ विश्वामित्रांचें नेत्र क्रोधानें आरक्तवर्ण झाले आणि रागारागानें ते ह्मणाले १७"ज्याअर्थी उग्र तपश्चर्येचें अवलंबन करून असलेल्या मज निर्दोष मुनीला हे दोष लावीत आहेत त्याअर्थी ह्या दुरात्म्यांचें निःसंशय भस्म होऊन जाईल १८. आज कालपाशाच्या योगानें ते यमसदनीं पोचते होतील आणि मृतावर उपजीविका करून सातशें जन्मपर्यंत ते राहतील १९. सारांश, श्वानमांस हाच त्यांचा आहार होईल आणि निर्दय, कुरूप व अकाळविकाळ असे ते डोंब होऊन ह्या लोकांमध्यें संचार करतील २०. त्याचप्रमाणें मी दूषणास योग्य नसतांनाही ज्याअर्थी दुर्बुद्धि महोदयानें मला दूषण

केषु निषादत्वं गमिष्यति २१ प्राणातिपातनिरतो निरनुक्रोशतां गतः । दीर्घकालं मम क्रोधाद्दुर्गतिं वर्तयिष्यति २२ एतावदुक्त्वा वचनं विश्वामित्रो महातपाः । विरराम महातेजा ऋषिमध्ये महामुनिः २३ [१७८८] इति श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्ड एकोनषष्टितमः सर्गः ॥५९॥

तपोबलहतान्ज्ञात्वा वासिष्ठान्समहोदयान् । ऋषिमध्ये महातेजा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत १ अयमिक्ष्वाकुदायादस्त्रिशङ्कुरिति विश्रुतः । धर्मिष्ठश्च वदान्यश्च मां चैव शरणं गतः २ स्वेनानेन शरीरेण देवलोकजिगीषया । यथायं स्वशरीरेण देवलोकं गमिष्यति । तथा प्रवर्त्यतां यज्ञो भवद्भिश्च मया सह ३ विश्वामित्रवचः श्रुत्वा सर्व एव महर्षयः । ऊचुः समेताः सहसा धर्मज्ञा धर्मसंहितम् ४ अयं कुशिकदायादो मुनिः परमकोपनः । यदाह वचनं सम्यगेतत्कार्यं न संशयः ५ अग्निकल्पो हि भगवाञ्छापं दास्यति रोषतः । तस्मात्प्रवर्त्यतां यज्ञः सशरीरो यथा दिवि ६ गच्छेदिक्ष्वाकुदायादो

दिलें आहे त्याअर्थी सर्व लोकांमध्यें दूषित होऊन तो निषादाचे जन्मास जाईल २१, निर्दय बनल्यामुळें प्राण्यांचा प्राण घेण्याविषयीं तो उद्युक्त राहील आणि अशा रीतीनें माझ्या क्रोधामुळें पुष्कळ काल लोटेपर्यंत त्याला दुःखदस्थिति प्राप्त होईल २२. ऋषींमध्यें असें बोलून महातपस्वी व महातेजस्वी महामुनि विश्वामित्र स्वस्थ बसले २३. ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील बालकांडापैकीं एकुणसाठावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ५९ ॥

आपल्या तपःसामर्थ्यानें महोदयासहवर्तमान वसिष्ठपुत्रांचा नाश झाला असें समजून महातेजस्वी विश्वामित्र ऋषींमध्यें ह्मणाले १ "त्रिशंकु ह्मणून विख्यात असलेला हा इक्ष्वाकुवंशज धर्मनिष्ठ व उदार असून ह्या आपल्या स्वशरीरासहवर्तमान देवलोकप्राप्ति होण्याच्या उद्देशानें मला शरण आलेला आहे २. करितां, हा स्वशरीरासहवर्तमान देवलोकीं गमन करील अशा रीतीनें आपण माझ्याबरोबर यज्ञाला आरंभ करावा " ३. हें विश्वामित्राचें भाषण श्रवण करून ते सर्वही धर्मज्ञ मुनि एके ठिकाणीं जुळले आणि धर्माला अनुसरून अशा रीतीनें आपआपसांत ह्मणूं लागले कीं ४ " हा कुशिकवंशज मुनि पराकाष्ठेचा कोपी आहे. तेव्हां यानें जें सांगितलें आहे तें नीट रीतीनें आपणांला तडीस नेलें पाहिजे ह्यांत संशय नाहीं ५. कारण (आपण जर असें न केलें तर) अग्नितुल्य भगवान् विश्वामित्र क्रोधानें आपणांला शाप देईल. तस्मात् , विश्वामित्राच्या तेजानें हा इक्ष्वाकुवंशज त्रिशंकु शरीरासहवर्तमान स्वर्गास जाईल अशा रीतीनें यज्ञाला आरंभ करणें अवश्य आहे. करितां, यज्ञाला

विश्वामित्रस्य तेजसा । ततः प्रवर्त्यतां यज्ञः सर्वे संमधितिष्ठत ७ एव-
मुक्त्वा महर्षयः संजह्रुस्ताः क्रियास्तदा । याजकश्च महातेजा विश्वा-
मित्रोभवत्क्रतौ ८ ऋत्विजश्चानुपूर्व्येण मन्त्रवन्मन्त्रकोविदाः । चक्रुः
सर्वाणि कर्माणि यथाकल्पं यथाविधि ९ ततः कालेन महता विश्वा-
मित्रो महातपाः । चकारावाहनं तत्र भागार्थं सर्वदेवताः १० नाभ्याग-
मंस्तदा तत्र भागार्थं सर्वदेवताः । ततः कोपसमाविष्टो विश्वामित्रो महा-
मुनिः ११ स्रुवमुद्यम्य सक्रोधस्त्रिशङ्कुमिदमब्रवीत् । पश्य मे तपसो वीर्यं
स्वार्जितस्य नरेश्वर १२ एष त्वां स्वशरीरेण नयामि स्वर्गमोजसा ।
दुष्प्रापं स्वशरीरेण स्वर्गं गच्छ नरेश्वर १३ स्वार्जितं किंचिदप्यस्ति
मया हि तपसः फलम् । राजंस्त्वं तेजसा तस्य सशरीरो दिवं व्रज १४
उक्तवाक्ये मुनौ तस्मिन्सशरीरो नरेश्वरः । दिव्यं जगाम काकुत्स्थ मुनीनां
पश्यतां तदा १५ स्वर्गलोकं गतं दृष्ट्वा त्रिशङ्कुं पाकशासनः । सह सर्वैः
सुरगणैरिदं वचनमब्रवीत् १६ त्रिशङ्को गच्छ भूयस्त्वं नासि स्वर्गकृता-
लयः । गुरुशापहतो मूढ पत भूमिमवाक्शिराः १७ एवमुक्तो महेन्द्रेण

आरंभ करा आणि आपण सर्वजण आपआपल्या अनुष्ठानाला लागा " ६, ७. ह्याप्र-
माणें आपआपसांत बोलून त्या महर्षींनीं यज्ञकर्मांना आरंभ केला. त्या यागामध्यें महा-
तेजस्वी विश्वामित्र अध्वर्यु झाला ८ व मंत्रवेत्त्या ऋत्विजांनींही सर्व कर्मे समंत्रक, यथा-
शास्त्र व यथाविधि केलीं ९. तदनंतर बऱ्याच वेळानें महातपस्वी विश्वामित्रानें हविर्भाग
ग्रहण करण्याकरितां सर्व देवतांना आवाहन केलें १०; परंतु हविर्भागाकरितां एकही
देवता तेथें येइना. तेव्हां, महामुनि विश्वामित्र कोपानें व्याप्त झाले ११ आणि
स्रुवा हातांत घेऊन रागारागानें त्रिशंकूला ह्मणाले " हे राजा, स्वतः संपादन
केलेल्या माझ्या तपाचें सामर्थ्य आतां पहा १२. हा मी आपल्या सामर्थ्याच्या योगानें
स्वतःच्या शरीरासहवर्तमान तुला स्वर्गाला नेतों. हे राजा, स्वशरीरासहवर्तमान प्राप्त
होण्याला दुर्घट असलेल्या स्वर्गाला तूं जा १३. हे राजा, तपाचें फल मीं कांहीं
स्वसंपादित करून ठेविलें आहे. करितां, त्याच्या तेजानें तूं शरीरासहवर्तमान स्वर्गास
गमन कर " १४. ह्याप्रमाणें विश्वामित्रमुनींनीं शब्द उच्चारिलें असतां, हे ककुत्स्थकुलो-
त्पन्ना रामा, इतर मुनींचे समक्ष तो राजा शरीरासह स्वर्गाला गेला १५. असो. इकडे त्रिशंकु
स्वर्ग लोकाला आल्याचें अवलोकन करून इंद्र सर्व देवगणासहवर्तमान त्याला ह्मणाला १६
" हे त्रिशंको, तूं पुनरपि खालीं चालता हो. स्वर्गामध्यें रहाण्याची तुझी योग्यता नाहीं.
अरे, गुरुशापानें तूं दग्ध झाला आहेस. करितां, हे मूढा, अधोमुख होऊन तूं भूमीवर

त्रिशंकुरपतत्पुनः । विक्रोशमानस्त्राहीति विश्वामित्रं तपोधनम् १८
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य क्रोशमानस्य कौशिकः । रोषमाहारयत्तीव्रं तिष्ठ
तिष्ठेति चाब्रवीत् १९ ऋषिमध्ये स तेजस्वी प्रजापतिरिवापरः । सृजन्द-
क्षिणमार्गस्थान्सप्तर्षीनपरान्पुनः २० नक्षत्रवंशमपरमसृजत्क्रोधमूर्छितः ।
दक्षिणां दिशमास्थाय ऋषिमध्ये महायशाः २१ सृष्ट्वा नक्षत्रवंशं च क्रोधेन
कलुषीकृतः । अन्यमिन्द्रं करिष्यामि लोको वा स्यादनिन्द्रकः २२ दैव-
तान्यपि स क्रोधात्स्रष्टुं समुपचक्रमे । ततः परमसंभ्रान्ताः सर्षिसंघाः सुरा-
सुराः २३ विश्वामित्रं महात्मानमूचुः सानुनयं वचः । अयं राजा महा-
भाग गुरुशापपरिक्षतः २४ सशरीरो दिवं यातुं नार्हत्येव तपोधन । तेषां
तद्वचनं श्रुत्वा देवानां मुनिपुंगवः २५ अब्रवीत्सुमहद्वाक्यं कौशिकः
सर्वदेवताः । सशरीरस्य भद्रं वस्त्रिशङ्कोरस्य भूपतेः २६ आरोहणं प्रति-
ज्ञातं नानृतं कर्तुमुत्सहे । स्वर्गोऽस्तु सशरीरस्य त्रिशङ्कोरस्य शाश्वतः २७

पड" १७. ह्याप्रमाणें महेंद्रानें सांगितलें असतां त्रिशंकु, तपोधन विश्वामित्रांना उद्देशून,
"त्राहि त्राहि" ह्मणून आक्रोश करीत करीत पुनरपि खालीं आला १८. परंतु, आक्रोश
करीत खालीं येणाऱ्या त्रिशंकूचे ते शब्द ऐकतांक्षणींच कुशिकवंशज विश्वामित्र अत्यंत
क्रुद्ध झाला आणि " उभा रहा उभा रहा " असें त्याला ह्मणाला १९. नंतर प्रति
ब्रह्मदेवच कीं काय अशा त्या ऋषींमध्यें असलेल्या तेजस्वी विश्वामित्रानें प्रतिसृष्टि
निर्माण करण्याच्या उद्देशानें दक्षिण मार्गस्थ असे दुसरे सप्तर्षिही उत्पन्न केले २०.
क्रोधानें व्याप्त होऊन ऋषींमध्यें असलेल्या त्या महातपस्वी विश्वामित्रमुनीनें दक्षिण
दिशेचें अवलंबन करून नक्षत्रमाला उत्पन्न केली २१ व नक्षत्रमाला उत्पन्न
केल्यावरही क्रोधानें कलुषित झालेला तो विश्वामित्रमुनि " मी दुसरा इंद्र
उत्पन्न करीन अथवा माझी सृष्टि इंद्ररहितच कां असेना? " असें ह्मणत ह्मणत २२
रागारागानें देवताही दुसऱ्या उत्पन्न करूं लागला. तेव्हां ऋषिगणासहवर्तमान देव व दैत्य
पराकाष्ठेचे घाबरून गेले २३ आणि महात्म्या विश्वामित्राला सांत्वनपूर्वक ह्मणाले " हे
महाभाग्यवान् तपोधन, गुरुशापानें हा राजा दग्ध झाला असल्यामुळें शरीरासहवर्त-
मान स्वर्गाप्रत गमन करण्यास हा योग्यच नाहीं ". हें त्या देवांचें भाषण श्रवण करून
कुशिकवंशज मुनिश्रेष्ठ विश्वामित्रानें त्या सर्व देवतांना फारच मोठ्या निश्चयाचे शब्द
सांगितले. (तो ह्मणाला) तुमचें कल्याण असो. शरीरासहवर्तमान ह्या त्रिशंकुरा-
जाच्या २४,२५,२६ स्वर्गारोहणाची जी मीं प्रतिज्ञा केली आहे ती असत्य करण्याची
माझी इच्छा नाहीं. करितां, शरीरासहवर्तमान ह्या त्रिशंकुराजाला अक्षय स्वर्गप्राप्ति

नक्षत्राणि च सर्वाणि मामकानि ध्रुवाण्यथ । यावल्लोका धरिष्यन्ति तिष्ठ-
न्त्वेतानि सर्वशः २८ यत्कृतानि सुराः सर्वे तदनुज्ञातुमर्हथ । एवमुक्ताः
सुराः सर्वे प्रत्यूचुर्मुनिपुंगवम् २९ एवं भवतु भद्रं ते तिष्ठन्त्वेतानि सर्वशः ।
गगने तान्यनेकानि वैश्वानरपथाद्बहिः ३० नक्षत्राणि मुनिश्रेष्ठ तेषु
ज्योतिःषु जाज्वलन् । अवाक्शिरास्त्रिशङ्कुश्च तिष्ठत्वमरसंनिभः ३१ अनु-
यास्यन्ति चैतानि ज्योतींषि नृपसत्तमम् । कृतार्थं कीर्तिमन्तं च स्वर्ग-
लोकगतं यथा ३२ विश्वामित्रस्तु धर्मात्मा सर्वदेवैरभिष्टुतः । ऋषिमध्ये
महातेजा बाढमित्येव देवताः ३३ ततो देवा महात्मानो ऋषयश्च तपो-
धनाः । जग्मुर्यथागतं सर्वे यज्ञस्यान्ते नरोत्तम ३४ [१८२२] इत्यार्षे
श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

विश्वामित्रो महातेजाः प्रस्थितान्वीक्ष्य तानृषीन् । अब्रवीन्नरशार्दूल
सर्वांस्तान्वनवासिनः १ महाविघ्नः प्रवृत्तोयं दक्षिणामास्थितो दिशम् ।
दिशमन्यां प्रपत्स्यामस्तत्र तप्स्यामहे तपः २ पश्चिमायां विशालायां

झालीच पाहिजे २७ आणि हीं माझीं सर्व नक्षत्रें त्रैलोक्य कायम राहीपर्यंत सर्व प्रकारें कायम राहिलीं पाहिजेत २८. सारांश, हे देवहो, ज्या त्रिशंकुराजाकरितां हीं मीं उत्पन्न केलीं आहेत त्याकरितां तीं कायम राहण्याविषयीं तुह्मा सर्वांची अनुज्ञा असावी ". ह्याप्रमाणें विश्वामित्रानें सांगितलें असतां सर्व देव त्या मुनिश्रेष्ठ विश्वामित्राला ह्मणालें २९ " असें होईल. तुझें कल्याण असो. वैश्वानरपथसंज्ञक ज्योतिश्चक्रमार्गाचे बाहेर आकाशामध्यें हीं तुझीं नक्षत्रें सर्व प्रकारें कायम रहातील ३० व, हे मुनिश्रेष्ठ, त्या नक्षत्रामध्यें हा देवतुल्य त्रिशंकु अधोमुख होऊन झळकत राहील ३१. इतकेंच नव्हे परंतु, हीं तुझीं नक्षत्रें स्वर्गलोकाप्रत प्राप्त झाल्याप्रमाणें कृतार्थ झालेल्या ह्या कीर्तिमान् नृपश्रेष्ठ त्रिशंकूचीं अनुयायीं होतील " ३२. असें सांगितल्यावर धर्मात्म्या विश्वामित्राची सर्व देवांनीं ऋषींमध्यें प्रशंसा केली असतां " ठीक आहे " ह्मणून त्या महातेजस्वी विश्वामित्रानें देवतांना सांगितलें ३३. तदनंतर यज्ञ समाप्त झाल्यावर, हे पुरुषश्रेष्ठा रामा, महात्मे देव व तपोधन ऋषि हे सर्व आल्या मार्गानें परत गेले ३४. ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील बालकांडापैकीं साठावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ६० ॥

ते ऋषि चालूं लागलेले पाहून, हे पुरुषश्रेष्ठा रामा, महातेजस्वी विश्वामित्र तपोवनांत रहाणाऱ्या त्या सर्वांना ह्मणाला १ "अहो, दक्षिणदिशा व्याप्त करून राहिलेला हा त्रिशंकु एक आपल्या तपाला मोठें विघ्नच होऊन बसला आहे. (ह्यामुळें आतां

पुष्करेषु महात्मनः। सुखं तपश्चरिष्यामः सुखं तद्धि तपोवनम् ३ एवमुक्त्वा महातेजाः पुष्करेषु महामुनिः। तप उग्रं दुराधर्षं तेपे मूलफलाशनः ४ एतस्मिन्नेव काले तु अयोध्याधिपतिर्महान्। अम्बरीष इति ख्यातो यष्टुं समुपचक्रमे ५ तस्य वै यजमानस्य पशुमिन्द्रो जहार ह। प्रनष्टे तु पशौ विप्रो राजानमिदमब्रवीत् ६ पशुरभ्याहृतो राजन्प्रनष्टस्तव दुर्नयात्। अरक्षितारं राजानं घ्नन्ति दोषा नरेश्वर ७ प्रायश्चित्तं महद्ध्येतन्नरं वा पुरुषर्षभ। आनयस्व पशुं शीघ्रं यावत्कर्म प्रवर्तते ८ उपाध्यायवचः श्रुत्वा स राजा पुरुषर्षभः। अन्वियेष महाबुद्धिः पशुं गोभिः सहस्रशः ९ देशाञ्जनपदांस्तांस्तान्नगराणि वनानि च। आश्रमाणि च पुण्यानि मार्गमाणो महीपतिः १० स पुत्रसहितं तात सभार्यं रघुनन्दन। भृगुतुङ्गे समासीनमृचीकं संददर्श ह ११ तमुवाच महातेजाः प्रणम्याभिप्रसाद्य च। महर्षिं तपसा दीप्तं राजर्षिरमितप्रभः १२ पृष्ट्वा सर्वत्र कुशलमृचीकं तमिदं वचः।

हा प्रदेश तपश्चर्येला योग्य नाहीं) करितां, आपण दुसऱ्या दिशेला जाऊं आणि तेथें तपश्चर्या करूं २. हे महात्मे हो, ह्या अफाट पश्चिम दिशेस पुष्कर तीर्थाचे तीरीं आपण सुखानें तपश्चर्या करूं. कारण, तें तपोवन सुखावह आहे " ३. ह्याप्रमाणें त्यांना सांगितल्यावर तो महातेजस्वी महामुनि विश्वामित्र फलमूलांवर उपजीविका करून इतरांना अशक्य असें घोर तप करूं लागला ४. असो. ह्याचवेळीं अंबरीष ह्मणून प्रसिद्ध असलेल्या महात्म्या अयोध्याधिपतीनें यज्ञाला आरंभ केला होता ५. त्याचा यज्ञ चालला असतांना इंद्रानें पशु हरण करून नेला. तेव्हां पशु दिसेनासा झाल्यावर पुरोहित राजाला ह्मणाला ६ " हे राजा, तुझ्या पातकामुळें पशु कोणीं हरण केला आहे तो दिसत नाहीं. हे प्रजाधिपते, प्रजांचें परिपालन न करणाऱ्या राजाला दोष लागत असतात ७. हे पुरुषश्रेष्ठा, अरे ही गोष्ट ह्मणजे मोठेंच प्रायश्चित्त पाडणारी आहे. ह्यास्तव, ह्या पशूच्या ऐवजीं नरपशु तरी सत्वर घेऊन ये; ह्मणजे अनुष्ठान सुरू होईल" ८. हें उपाध्यायाचें भाषण श्रवण करून तो पुरुषश्रेष्ठ महाविचारी अंबरीष राजा (गेलेल्या पशूचे अभावीं द्रव्य घेऊन कोणीं आपला पुत्र देत असल्यास पहावा एतदर्थ) हजारों गाई बरोबर घेऊन नरपशु मिळविण्याकरितां निघाला ९. तो भूपति नानाप्रकारचे देश, नगरें, वनें आणि पवित्र आश्रम धुंडीत चालला असतां १०, हे रघुनंदना रामा, भृगुतुंगपर्वतावर पुत्र व भार्या ह्यांसहवर्तमान बसलेल्या ऋचीक मुनींना त्यानें अवलोकन केलें ११. तेव्हां, अतुल प्रभेनें युक्त असलेला तो महातेजस्वी अंबरीष राजर्षि तपानें देदीप्यमान असलेल्या ऋचीक महर्षींना प्रणाम करून सर्व प्रकारें कुशल

गवां शतसहस्रेण विक्रीणीषे सुतं यदि १३ पशोरर्थे महाभाग कृतकृ-
त्योस्मि भार्गव । सर्वे परिगता देशा यज्ञियं न लभे पशुम् १४ दातुम-
र्हसि मूल्येन सुतमेकमितो मम । एवमुक्तो महातेजा ऋचीकस्त्वब्रवी-
द्वचः १५ नाहं ज्येष्ठं नरश्रेष्ठ विक्रीणीयां कथंचन । ऋचीकस्य वचः
श्रुत्वा तेषां माता महात्मनाम् १६ उवाच नरशार्दूलमम्बरीषमिदं वचः ।
अविक्रेयं सुतं ज्येष्ठं भगवानाह भार्गवः १७ ममापि दयितं विद्धि कनिष्ठं
शुनकं प्रभो । तस्मात्कनीयसं पुत्रं न दास्ये तव पार्थिव १८ प्रायेण हि
नरश्रेष्ठ ज्येष्ठाः पितृषु वल्लभाः । मातृणां च कनीयांसस्तस्माद्रक्ष्ये कनी-
यसम् १९ उक्तवाक्ये मुनौ तस्मिन्मुनिपत्न्यां तथैव च । शुनःशेपः स्वयं
राम मध्यमो वाक्यमब्रवीत् २० पिता ज्येष्ठमविक्रेयं माता चाह कनी-
यसम् । विक्रेयं मध्यमं मन्ये राजपुत्र नयस्व माम् २१ अथ राजा
महाबाहो वाक्यान्ते ब्रह्मवादिनः । हिरण्यस्य सुवर्णस्य कोटिभी रत्नरा-
शिभिः २२ गवां शतसहस्रेण शुनःशेपं नरेश्वरः । गृहीत्वा परमप्रीतो

प्रश्न विचारिल्यावर त्यांना प्रसन्न करून घेऊन ह्मणाला " हे भगवन्, हे भार्गव, एक लक्ष गाई घेऊन जर आपण पशूकरितां आपला पुत्र विकत देत असाल तर मी कृतकृत्य होईन. मीं सर्व देश धुंडिले; परंतु नाहींसा झालेला यज्ञिय पशू मला मिळत नाहीं १२, १३, १४. ह्यास्तव, किंमत घेऊन आपण ह्या पुत्रांपैकीं एक पुत्र मला द्यावा ". ह्याप्रमाणें अंबरीषराजानें प्रार्थना केली असतां महातेजस्वी ऋचीक मुनि त्याला ह्मणाले १५ " हे पुरुषश्रेष्ठा, कांहीं झालें तरी मी ज्येष्ठ पुत्र विकणार नाहीं ". हें ऋचीक मुनींचें भाषण श्रवण केल्यावर त्या महात्म्या पुत्रांची माता १६ पुरुषश्रेष्ठ अंबरीषाला ह्मणाली " भगवान् भार्गव मुनींनीं ज्येष्ठ पुत्र विकावयाचा नाहीं ह्मणून सांगितलें १७ आणि, हे प्रभो, हा कनिष्ठ पुत्र शुनक तर माझा आवडता आहे असें तूं समज. तस्मात्, हे राजा, मी कनिष्ठ पुत्र तुला देणार नाहीं १८. हे पुरुषश्रेष्ठा, प्रायः ज्येष्ठ पुत्र पित्यांना प्रिय असतात आणि कनिष्ठ पुत्र मातांना प्रिय असतात. तस्मात्, मी कनिष्ठ पुत्र राखून ठेवणार "१९. ह्याप्रमाणें ऋचीक मुनींनीं व त्यांच्या पत्नीनें सांगितलें असतां, हे रामा, मधला पुत्र शुनःशेप स्वतःच ह्मणाला २० " ज्येष्ठ पुत्र विकावयाचा नाहीं ह्मणून पिता ह्मणत आहे आणि कनिष्ठ पुत्र विकावयाचा नाहीं ह्मणून माता ह्मणत आहे. ह्यावरून मधला पुत्र विकण्याला हरकत नाहीं असें मला वाटतें. करितां, हे राजपुत्रा, तूं मला ने " २१. ह्याप्रमाणें त्या ब्रह्मवेत्त्या शुनःशेपानें सांगितल्यावर, हे महापराक्रमी रामा, उत्तम प्रभेनें युक्त असलेलें कोडोगणती सुवर्ण, रत्नांच्या राशि २२

जगाम रघुनन्दन २३ अम्बरीषस्तु राजर्षी रथमारोप्य सत्वरः । शुनःशेपं महातेजा जगामाशु महायशाः २४ [१८४६] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्ड एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

शुनःशेपं नरश्रेष्ठ गृहीत्वा तु महायशाः । व्यश्रमत्पुष्करे राजा मध्याह्ने रघुनन्दन १ तस्य विश्रममाणस्य शुनःशेपो महायशाः । पुष्करं ज्येष्ठमागम्य विश्वामित्रं ददर्श ह २ तप्यन्तमृषिभिः सार्धं मातुलं परमातुरः । विषण्णवदनो दीनस्तृष्णया च श्रमेण च ३ पपाताङ्के मुने राम वाक्यं चेदमुवाच ह । न मेऽस्ति माता न पिता ज्ञातयो बान्धवाः कुतः ४ त्रातुमर्हसि मां सौम्य धर्मेण मुनिपुंगव । त्राता त्वं हि नरश्रेष्ठ सर्वेषां त्वं हि भावनः ५ राजा च कृतकार्यः स्यादहं दीर्घायुरव्ययः । स्वर्गलोकमुपाश्नीयां तपस्तप्त्वा ह्यनुत्तमम् ६ स मे नाथो ह्यनाथस्य भव भव्येन चेतसा । पितेव पुत्रं धर्मात्मंस्त्रातुमर्हसि किल्बिषात् ७ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रो महा-

व एक लक्ष गाई शुनःशेपाकरितां अंबरीषराजानें (ऋचीकमुनींना) दिल्या आणि, हे रघुनंदना रामा, अत्यंत प्रसन्न झालेला तो राजा त्याला घेऊन गेला २३. सारांश, तो महातेजस्वी व महायशस्वी अंबरीष राजर्षि शुनःशेपाला रथावर घालून विलंब न करितां सत्वर चालता झाला २४. ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील बालकांडापैकीं एकसष्टावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ६१ ॥

हे रघुनंदना पुरुषश्रेष्ठा रामा, शुनःशेपाला घेऊन निघालेल्या त्या महायशस्वी अंबरीष राजानें पुष्करतीर्थासमीप विश्रांति घेतली १. तीर्थांमध्यें श्रेष्ठ अशा पुष्कर तीर्थासमीप येऊन तो अंबरीषराजा विश्रांतीकरितां उतरूं लागला असतां अत्यंत दुःखित झालेल्या महायशस्वी शुनःशेपानें तेथें ऋषींसहवर्तमान तपश्चर्या करीत असलेल्या आपल्या मातुल विश्वामित्राला अवलोकन केलें आणि तृषेनें व श्रमानें अगदीं म्लानवदन होऊन दीन झालेला तो शुनःशेप २, ३, हे रामा, विश्वामित्राच्या मांडीवर पडला आणि, त्याला ह्मणाला " हे मुने, मला माता नाहीं व पिताही नाहीं; तेव्हां नातेवाईक आणि बांधव कोठून असणार ? ४. हे सौम्य, हे मुनिश्रेष्ठ, धर्मानें आपण माझें रक्षण करा. हे पुरुषश्रेष्ठा, माझा रक्षक तूंच असून शरण आलेल्या सर्वांचें पालन करणाराही तूंच आहेस ५. राजा कृतकृत्य व्हावा आणि मीही अक्षय्य दीर्घायु राहून व उत्कृष्ट तपश्चर्या करून स्वर्गलोकाप्रत जावें ६. ह्यास्तव, उदार अंतःकरणानें आपण मज अनाथाचे नाथ व्हा आणि, हे धर्मनिष्ठ, पुत्राचें रक्षण करणाऱ्या पित्याप्रमाणें आपण माझें ह्या संकटापासून रक्षण करा " ७. हें त्याचें भाषण श्रवण करून महातपस्वी

तपाः । सान्त्वयित्वा बहुविधं पुत्रानिदमुवाच ह ८ यत्कृते पितरः पुत्रा-
ञ्जनयन्ति शुभार्थिनः । परलोकहितार्थाय तस्य कालोयमागतः ९ अयं
मुनिसुतो बालो मत्तः शरणमिच्छति । अस्य जीवितमात्रेण प्रियं कुरुत
पुत्रकाः १० सर्वे सुकृतकर्माणः सर्वे धर्मपरायणाः । पशुभूता नरेन्द्रस्य
तृप्तिमग्नेः प्रयच्छत ११ नाथवांश्च शुनःशेपो यज्ञश्चाविघ्नतो भवेत् । देवता-
स्तर्पिताश्च स्युर्मम चापि कृतं वचः १२ मुनेस्तद्वचनं श्रुत्वा मधुच्छन्दादयः
सुताः । साभिमानं नरश्रेष्ठ सलीलमिदमब्रुवन् १३ कथमात्मसुतान्हित्वा
त्रायसेन्यसुतं विभो । अकार्यमिव पश्यामः श्वमांसमिव भोजने १४ तेषां
तद्वचनं श्रुत्वा पुत्राणां मुनिपुंगवः । क्रोधसंरक्तनयनो व्याहर्तुमुपचक्रमे १५
निःसाध्वसमिदं प्रोक्तं धर्मादपि विगर्हितम् । अतिक्रम्य तु मद्वाक्यं दारुणं
रोमहर्षणम् १६ श्वमांसभोजिनः सर्वे वासिष्ठा इव जातिषु । पूर्णं वर्ष-
सहस्रं तु पृथिव्यामनुवत्स्यथ १७ कृत्वा शापसमायुक्तान्पुत्रान्मुनिवर-

---

विश्वामित्रानें त्याचें नानाप्रकारें सांत्वन केलें आणि आपल्या पुत्रांना ते ह्मणाले ८ " ज्याकरितां ह्मणजे ज्या पारलौकिकहितसंपादनाकरितां शुभेच्छु पितर पुत्र उत्पन्न करीत असतात त्याचा हा काल प्राप्त झाला आहे ९. हा बालक ऋषिपुत्र माझ्या हातून रक्षणाची इच्छा करीत आहे. ह्यास्तव, हे पुत्रहो, जीवदान देऊन तुह्मी ह्याचा मनोरथ शेवटास न्या १०. तुह्मी सर्वही सत्कर्म करणारे असून सर्वही धर्मनिष्ठ आहांत. तस्मात्, तुह्मी पशु बनून अंबरीषराजाचा अग्नि तृप्त करा ११. ह्मणजे शुनःशेप सनाथ होईल, यज्ञ निर्विघ्नपणें पार पडेल, देवता तृप्त होतील आणि माझीही आज्ञा तुह्मी पाळल्याप्रमाणें होईल " १२. हे पुरुषश्रेष्ठा रामा, हें विश्वामित्रमुनींचें भाषण श्रवण केल्यावर त्याचे मधुच्छंदप्रभृति पुत्र अभिमानानें हंसत हंसत त्याला ह्मणाले १३ " हे प्रभो, तूं आपल्या पुत्रांना खर्ची घालून दुसऱ्याच्या पुत्राचें कसें रक्षण करीत आहेस ? हें तुझें करणें भोजनामध्यें श्वानाचें मांस स्वीकारिल्याप्रमाणें आह्मांला अयोग्य दिसत आहे " १४. ह्याप्रमाणें त्या पुत्रांचें भाषण श्रवण केल्यानंतर मुनिश्रेष्ठ विश्वामित्र क्रोधानें नेत्र आरक्तवर्ण करून त्यांना बोलूं लागला १५ " तुह्मीं जें हें माझ्या आज्ञेचें उल्लंघन करून अंगावर कांटा येण्यासारिखें भयंकर भाषण केलें आहेत तें माझें भय न बाळगितां केलें आहेत व धर्मदृष्टीनेंही हें तुमचें भाषण निंद्य आहे १६. ह्यास्तव, तुह्मीं सर्व श्वानमांस भक्षण करून मुष्टिक जातीमध्यें रहाल आणि वसिष्ठपुत्रांप्रमाणें एक हजार वर्षें पूर्ण होईपर्यंत ह्या पृथ्वीवर वास्तव्य कराल " १७. ह्याप्रमाणें पुत्रांना शाप दिल्यावर आणि सर्व दुःखनाशक रक्षामंत्रानें त्या शुनःशेपाचें रक्षण केल्यावर

स्तदा। शुनःशेपमुवाचार्तं कृत्वा रक्षां निरामयम् १८ पवित्रपाशैराबद्धो रक्तमाल्यानुलेपनः। वैष्णवं यूपमासाद्य वाग्भिरग्निमुदाहर १९ इमे च गाथे द्वे दिव्ये गायथा मुनिपुत्रक। अम्बरीषस्य यज्ञेऽस्मिंस्ततः सिद्धिमवाप्स्यसि २० शुनःशेपो गृहीत्वा ते द्वे गाथे सुसमाहितः। त्वरया राजसिंहं तमम्बरीषमुवाच ह २१ राजसिंहमहाबुद्धे शीघ्रं गच्छावहे वयम्। निवर्तयस्व राजेन्द्र दीक्षां च समुपाहर २२ तद्वाक्यमृषिपुत्रस्य श्रुत्वा हर्षसमन्वितः। जगाम नृपतिः शीघ्रं यज्ञवाटमतन्द्रितः २३ सदस्यानुमते राजन्पवित्रकृतलक्षणम्। पशुं रक्ताम्बरं कृत्वा यूपे तं समबन्धयत् २४ स बद्धो वाग्भिरग्र्याभिरभितुष्टाव वै सुरौ। इन्द्रमिन्द्रानुजं चैव यथावन्मुनिपुत्रकः २५ ततः प्रीतः सहस्राक्षो रहस्यस्तुतितोषितः। दीर्घमायुस्तदा प्रादाच्छुनःशेपाय वासवः २६ स च राजा नरश्रेष्ठ यज्ञस्य च समाप्तवान्। फलं बहुगुणं राम सहस्राक्षप्रसादजम् २७ विश्वामित्रोऽपि धर्मात्मा भूयस्तेपे महातपः। पुष्करेषु नरश्रेष्ठ दश वर्षशतानि च २८ [१८७४] इति

तो मुनिश्रेष्ठ विश्वामित्र त्या दुःखिताला ह्मणाला १८ "दर्भरज्जूंनीं बद्ध आणि रक्तपुष्पें व रक्तगंध ह्यांनीं युक्त होऊन तूं विष्णुदेवत्य यूपापाशीं आलास ह्मणजे मंत्रांनीं अग्नीचें स्तवन कर १९. हे ऋषिपुत्रा, ह्या अंबरीषाच्या यज्ञामध्यें तूं हे दोन गाथामंत्र ह्मण; ह्मणजे तुझा मनोरथ पूर्ण होईल" २०. ह्याप्रमाणें विश्वामित्रानें सांगितल्यावर स्वस्थचित्त होऊन शुनःशेपानें त्या दोन गाथामंत्रांचा स्वीकार केला आणि नंतर त्वरेनें त्या नृपश्रेष्ठ अंबरीषापाशीं येऊन तो ह्मणाला २१ "हे महाबुद्धिमान् नृपश्रेष्ठा, आतां आपण सत्वर जाऊं. हे राजेंद्रा, तूं यज्ञमंडपाकडे चल आणि यज्ञदीक्षा शेवटास ने" २२. हें त्या ऋषिपुत्राचें भाषण श्रवण केल्यावर अंबरीष राजाला आनंद झाला व तो अगदीं दक्ष राहून सत्वर यज्ञमंडपाकडे गेला २३. तदनंतर सदस्यांच्या अनुमतानें ज्याचे ठिकाणीं पवित्र अशा दर्भरज्जूंनीं चिन्ह केलेलें आहे व ज्याला रक्तवस्त्रांनीं वेष्टिलेलें आहे अशा त्या शुनःशेपाला पशु बनवून अंबरीष राजानें यूपाशीं (ह्मणजे यज्ञस्तंभाशीं) बांधिलें २४. तदनंतर यूपाशीं बद्ध झालेल्या त्या ऋषिपुत्र शुनःशेपानें इंद्र आणि विष्णु ह्या देवांची उत्कृष्ट मंत्रांनीं यथायोग्य स्तुति केली २५. तेव्हां गुप्त स्तुतीच्या योगानें इंद्र संतुष्ट झाला व शुनःशेपावर प्रसन्न होऊन त्या इंद्रानें त्याला दीर्घायुष्य दिलें २६ आणि, हे पुरुषश्रेष्ठा रामा, इंद्राच्या कृपेनें त्या अंबरीष राजालाही त्या यज्ञाचें फल पुष्कळपटीनें प्राप्त झालें २७. असो. तदनंतर, हे पुरुषश्रेष्ठा रामा, महातपस्वी धर्मात्म्या विश्वामित्रानेंही पुष्करतीर्थावर आणखी एक हजार

श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे द्विषष्टितमः सर्गः ॥६२॥
पूर्णे वर्षसहस्रे तु व्रतस्नातं महामुनिम् । अभ्यगच्छन्सुराः सर्वे तपः-
फलचिकीर्षवः १ अब्रवीत्सुमहातेजा ब्रह्मा सुरुचिरं वचः । ऋषिस्त्व-
मसि भद्रं ते स्वार्जितैः कर्मभिः शुभैः २ तमेवमुक्त्वा देवेशस्त्रिदिवं
पुनरभ्यगात् । विश्वामित्रो महातेजा भूयस्तेपे महत्तपः ३ ततः कालेन
महता मेनका परमाप्सरा । पुष्करेषु नरश्रेष्ठ स्नातुं समुपचक्रमे ४ तां
ददर्श महातेजा मेनकां कुशिकात्मजः । रूपेणाप्रतिमां तत्र विद्युतं जलदे
यथा ५ कन्दर्पदर्पवशगो मुनिस्तामिदमब्रवीत् । अप्सरः स्वागतं तेऽस्तु
वस चेह ममाश्रमे ६ अनुगृह्णीष्व भद्रं ते मदनेन विमोहितम् । इत्युक्ता
सा वरारोहा तत्रावासमथाकरोत् ७ तपसो हि महाविघ्नो विश्वामित्र-
मुपागमत् । तस्यां वसन्त्यां वर्षाणि पञ्च पञ्च च राघव ८ विश्वामि-
त्राश्रमे सौम्ये सुखेन व्यतिचक्रमुः । अथ काले गते तस्मिन्विश्वामित्रो
महामुनिः ९ सव्रीड इव संवृत्तश्चिन्ताशोकपरायणः । बुद्धिर्मुनेः समुत्पन्ना

वर्षेपर्यंत तपश्चर्या केली २८. ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील बालकांडापैकीं बासष्टावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ६२ ॥

पुष्करतीर्थाचे ठिकाणीं विश्वामित्राची तब्बल हजार वर्षे तपश्चर्या झाल्यावर तपोव्रत समाप्त करून स्नान केलेल्या महामुनि विश्वामित्राकडे सर्व देव तपाचें फल देण्याकरितां आले १. तेव्हां अत्यंत महातेजस्वी ब्रह्मदेव फारच मधुर वाणीनें विश्वामित्राला ह्मणाले " स्वसंपादित अशा पुण्यकर्मांच्या योगानें तूं ऋषि झाला आहेस; तुझें कल्याण असो " २. ह्याप्रकारें त्याला सांगून सुराधिपति ब्रह्मदेव पुनरपि स्वर्गास गेल्यावर महातेजस्वी विश्वामित्रानें पुनरपि मोठी तपश्चर्या आरंभिली ३. ह्याप्रमाणें त्याची तपश्चर्या सुरू होऊन बराच काल लोटल्यावर, हे पुरुषश्रेष्ठा रामा, मेनकानामक श्रेष्ठ अप्सरा पुष्कर तीर्थावर येऊन स्नान करूं लागली ४. तेव्हां मेघांतील विद्युल्लताच कीं काय अशा प्रकारें रूपानें अप्रतिम असलेल्या त्या मेनकेला महातेजस्वी कुशिकवंशज विश्वामित्रानें अवलोकन केलें ५ आणि मदनाच्या कचाट्यांत सांपडून तो मुनि तिला ह्मणाला " हे अप्सरे, तुझें स्वागत असो; तूं येथें माझ्या आश्रमामध्यें रहा ६. तुझें कल्याण असो; मदनानें मोहित झालेल्या मजवर तूं अनुग्रह कर". ह्याप्रमाणें विश्वामित्रानें सांगितलें असतां ती सुंदरी मेनका तेथें राहिली ७ व तें एक तपश्चर्येचें मोठें विघ्नच विश्वामित्राला प्राप्त झालें. हे रघुवंशजा रामा, विश्वामित्राच्या शांत आश्रमामध्यें ती वास्तव्य करूं लागली असतां विश्वामित्राचीं दहा वर्षें सुखानें गेलीं. तेव्हां तिच्या समागमामध्यें

सामर्षो रघुनन्दन ।१० सर्वं सुराणां कर्मैतत्तपोपहरणं महत् । अहोरात्रापदेशेन गताः संवत्सरा दश ११ काममोहाभिभूतस्य विघ्नोयं प्रत्युपस्थितः । स निःश्वसन्मुनिवरः पश्चात्तापेन दुःखितः १२ भीतामप्सरसं दृष्ट्वा वेपन्तीं प्राञ्जलिं स्थिताम् । मेनकां मधुरैर्वाक्यैर्विसृज्य कुशिकात्मजः १३ उत्तरं पर्वतं राम विश्वामित्रो जगाम ह । स कृत्वा नैष्ठिकीं बुद्धिं जेतुकामो महायशाः १४ कौशिकीतीरमासाद्य तपस्तेपे दुरासदम् । तस्य वर्षसहस्राणि घोरं तप उपासतः १५ उत्तरे पर्वते राम देवतानामभूद्भयम् । अमन्त्रयन्समागम्य सर्वे सर्षिगणाः सुराः १६ महर्षिशब्दं लभतां साध्वयं कुशिकात्मजः । देवतानां वचः श्रुत्वा सर्वलोकपितामहः १७ अब्रवीन्मधुरं वाक्यं विश्वामित्रं तपोधनम् । महर्षे स्वागतं वत्स तपसोग्रेण तोषितः १८ महत्त्वमृषिमुख्यत्वं ददामि तव कौशिक । ब्रह्मणस्तु वचः श्रुत्वा विश्वामित्रस्तपोधनः १९ प्राञ्जलिः प्रणतो भूत्वा प्रत्युवाच पिता-

---

तितका काल लोटल्यावर महामुनि विश्वामित्र ८, ९ चिंता व शोक ह्यांनीं अगदीं व्याप्त होऊन लज्जित झाल्यासारखा झाला आणि, हे रघुनंदना रामा, क्रुद्ध झालेल्या त्या मुनीच्या मनामध्यें असा विचार आला कीं १० "हें सर्व तपोनाशक महाकर्म देवांचेंच आहे. अरे, काममोहानें मी ग्रस्त झाल्यामुळें दहा वर्षें एका दिवसाप्रमाणें निघून गेलीं. अरे, ही अप्सरा हें एक विघ्नच उपस्थित झालें आहे. ह्याप्रमाणें उस्मारत असलेला तो मुनिश्रेष्ठ विश्वामित्र पश्चात्तापानें अतिशय दुःखित झाला आणि मेनका अप्सरा भयभीत होऊन कांपत कांपत हात जोडून उभी राहिली आहे असें अवलोकन केल्यावर मधुर शब्दांनीं तिला निरोप देऊन तो कुशिकवंशज ११, १२, १३ विश्वामित्र उत्तरपर्वतावर चालता झाला. हे रामा, नंतर काम जिंकण्याकरितां कडकडीत ब्रह्मचर्य पाळण्याविषयीं निश्चय करून तो महायशस्वी विश्वामित्र १४ कौशिकी नदीचे तीरीं जाऊन इतरांना होण्यास अशक्य असें तप करूं लागला. ह्याप्रमाणें तो हजारों वर्षें उत्तर पर्वतावर घोर तपश्चर्या करूं लागला असतां देवतांना भय उत्पन्न झालें आणि ऋषिगणांसहवर्तमान त्या सर्व देवांनीं एकत्र जुळून "ह्या कुशिकवंशजाला महर्षि ही पदवी खुशाल प्राप्त होवो" ह्मणून ठरविलें. तेव्हां देवांचें भाषण श्रवण करून सर्व लोकांचे उत्पादक ब्रह्मदेव १५, १६, १७ तपोधन विश्वामित्राला मधुर वाणीनें ह्मणाले "हे महर्षे, तुझें स्वागत असो. हे वत्सा, तुझ्या उग्र तपश्चर्येनें मी संतुष्ट झालों आहें १८. हे कुशिकवंशजा, मी तुला महत्त्व आणि ऋषिमुख्यत्व (ह्मणजे श्रेष्ठ महर्षि) ही पदवी देतों ". हे ब्रह्मदेवाचें भाषण श्रवण केल्यावर

महम् । ब्रह्मर्षिशब्दमतुलं स्वार्जितैः कर्मभिः शुभैः २० यदि मे भगवा-
न्नाह ततोऽहं विजितेन्द्रियः । तमुवाच ततो ब्रह्मा न तावत्त्वं जितेन्द्रियः २१
यतस्व मुनिशार्दूल इत्युक्त्वा त्रिदिवं गतः । विप्रस्थितेषु देवेषु विश्वा-
मित्रो महामुनिः २२ ऊर्ध्वबाहुर्निरालम्बो वायुभक्षस्तपश्चरन् । घर्मे पञ्च-
तपा भूत्वा वर्षास्वाकाशसंश्रयः २३ शिशिरे सलिलेशायी रात्र्यहानि
तपोधनः । एवं वर्षसहस्रं हि तपो घोरमुपागमत् २४ तस्मिन्संतप्यमाने
तु विश्वामित्रे महामुनौ । संतापः सुमहानासीत्सुराणां वासवस्य च २५
रम्भामप्सरसं शक्रः सर्वैः सह मरुद्गणैः । उवाचात्महितं वाक्यमहितं
कौशिकस्य च २६ [१९००] इति श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदि-
काव्ये बालकाण्डे त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥
सुरकार्यमिदं रम्भे कर्तव्यं सुमहत्त्वया । लोभनं कौशिकस्येह काम-
मोहसमन्वितम् १ तथोक्ता साप्सरा राम सहस्राक्षेण धीमता । व्रीडिता

तपोधन विश्वामित्रानें १९ हात जोडून ब्रह्मदेवाला प्रणाम केला आणि तो त्याला ह्मणाला " ज्याअर्थी स्वसंपादित पुण्यकर्मांच्या योगानें आपण मला ब्रह्मर्षि ही अनुपम पदवी प्राप्त झाली असें ह्मणत नाहीं त्याअर्थी मी जितेंद्रिय नाहीं कीं काय " ? ह्याप्रमाणें विश्वामित्रानें विचारिलें असतां ब्रह्मदेवांनीं त्याला उत्तर दिलें " तूं अद्यापि जितेंद्रिय बनला नाहींस २०, २१. हे मुनिश्रेष्ठा. जितेंद्रिय बनण्याचा तूं प्रयत्न कर ". ह्याप्रमाणें ब्रह्मदेवांनीं सांगितल्यानंतर देव चालते झाले असतां महामुनि विश्वामित्र २२ कशाचाही आधार न धरितां हात वर करून आणि वायु भक्षण करून तपश्चर्या करूं लागला. ग्रीष्मऋतूमध्यें पंचाग्निसाधन करून तो तपश्चर्या करूं लागला; पर्जन्यकालीं केवळ आकाशाचेंच अवलंबन करून (ह्मणजे वस्त्र प्रावरणाची पर्वा न करितां उघड्या जागे-मध्यें बसून) तो तपश्चर्या करूं लागला २३ आणि शीतकालामध्यें तर रात्रंदिवस उदकांत पडून तो तपोधन विश्वामित्र तप करूं लागला. ह्याप्रमाणें घोर तपश्चर्या करितां करितां एक हजार वर्षे लोटलीं २४. तरी तो महामुनि विश्वामित्र तप करीतच होता. तेव्हां देव व देवाधिपति इंद्र ह्यांना अतिशय संताप झाला २५ आणि सर्व मरुद्गणा-सहवर्तमान इंद्र कुशिकवंशज विश्वामित्राच्या अहिताचें आणि स्वतःच्या हिताचें असें भाषण रंभानामक अप्सरेशीं करूं लागला २६. ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील बालकांडापैकीं त्रेसष्टावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ६३ ॥

(इंद्र ह्मणतो) " हे रंभे, कुशिकवंशज विश्वामित्राला लुब्ध करून विषयमोहानें युक्त करणें हें फारच मोठें देवकार्य तुला केलें पाहिजे " १. हे रामा, ह्याप्रमाणें

प्राञ्जलिर्वाक्यं प्रत्युवाच सुरेश्वरम् २ अयं सुरपते घोरो विश्वामित्रो महामुनिः । क्रोधमुत्स्रक्ष्यते घोरं मयि देव न संशयः ३ ततो हि मे भयं देव प्रसादं कर्तुमर्हसि । एवमुक्तस्तया राम सभयं भीतया तदा ४ तामुवाच सहस्राक्षो वेपमानां कृताञ्जलिम् । मा भैषी रम्भे भद्रं ते कुरुष्व मम शासनम् ५ कोकिलो हृदयग्राही माधवे रुचिरद्रुमे । अहं कन्दर्पसहितः स्थास्यामि तव पार्श्वतः ६ त्वं हि रूपं बहुगुणं कृत्वा परमभास्वरम् । तमृषिं कौशिकं भद्रे भेदयस्व तपस्विनम् ७ सा श्रुत्वा वचनं तस्य कृत्वा रूपमनुत्तमम् । लोभयामास ललिता विश्वामित्रं शुचिस्मिता ८ कोकिलस्य तु शुश्राव वल्गु व्याहरतः स्वनम् । संप्रहृष्टेन मनसा स चैनामन्ववैक्षत ९ अथ तस्य च शब्देन गीतेनाप्रतिमेन च । दर्शनेन च रम्भाया मुनिः संदेहमागतः १० सहस्राक्षस्य तत्सर्वं विज्ञाय मुनिपुंगवः । रम्भां क्रोधसमाविष्टः शशाप कुशिकात्मजः ११ यन्मां

बुद्धिमान् इंद्रानें अप्सरेला सांगितलें असतां ती लज्जित झाली आणि हात जोडून त्या देवराजाला ह्मणाली २ " हे देवाधिपते, हा महामुनि विश्वामित्र भयंकर आहे. तेव्हां, हे देवा, हा माझ्यावर आग पाखडण्याला कमी करणार नाहीं ३. ह्यास्तव, मला (आपण सांगतां हें कार्य करण्याला) भय वाटत आहे. करितां, हे देवा, आपण मजवर कृपा करावी ". हे रामा, ह्याप्रमाणें त्या भयभीत झालेल्या रंभेनें भीत भीत इंद्राला सांगितलें असतां ४ भयभीत होऊन हात जोडून उभी राहिलेल्या त्या रंभेला इंद्र ह्मणाला " हे रंभे, तू भिऊं नको; तुझें कल्याण असो. माझ्या आज्ञेनें तूं ही गोष्ट कर ५. वृक्षसौंदर्ययुक्त अशा वसंत ऋतूमध्यें मनोहर कोकिलपक्ष्याचें रूप धारण करून मी मदनासहवर्तमान तुझ्या सन्निध तत्पर राहीन ६. तूं अत्यंत उज्ज्वल आणि बहुगुणसंपन्न असें रूप धारण कर आणि, हे कल्याणि, त्या कुशिकवंशज तपोनिष्ठ ऋषीला तपश्चर्येपासून निवृत्त कर " ७. हें इंद्राचें भाषण श्रवण केल्यावर त्या सुहास्यवदना सुंदरी रंभेनें अनुपम रूप धारण करून विश्वामित्राला मोहित केलें ८. प्रथमतः मंजुल शब्द करीत असलेल्या कोकिलपक्ष्याचा ध्वनि प्रसन्न अंतःकरणानें विश्वामित्रानें श्रवण केला; तों इतक्यांत रंभाही त्याच्या दृष्टीस पडली ९. तेव्हां, त्याच्या त्या ध्वनीनें, अप्रतिम गायनानें आणि रंभेच्या दर्शनानें विश्वामित्र मुनीला (हिला इंद्रानें पाठविली आहे किंवा माझी तपश्चर्या भंग करण्याकरितां ही आपण होऊनच आली आहे असा) संशय आला १० व नंतर तें सर्व इंद्राचें कृत्य आहे असें समजून आल्यावर कुशिकवंशज मुनिश्रेष्ठ विश्वामित्रानें क्रुद्ध होऊन रंभेला

लोभयसे रम्भे कामक्रोधजयैषिणम । दश वर्ष सहस्राणि शैली स्थास्यसि दुर्भगे १२ ब्राह्मणः सुमहातेजास्तपोबलसमन्वितः । उद्धरिष्यति रम्भे त्वां मत्क्रोधकलुषीकृताम् १३ एवमुक्त्वा महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः । अशक्रुवन्धारयितुं कोपं संतापमात्मनः १४ तस्य शापेन महता रम्भा शैली तदाभवत् । वचः श्रुत्वा च कन्दर्पो महर्षेः स च निर्गतः १५ कोपेन च महातेजास्तपोपहरणे कृते । इन्द्रियैरजितै राम न लेभे शान्तिमात्मनः १६ बभूवास्य मनश्चिन्ता तपोपहरणे कृते । नैवं क्रोधं गमिष्यामि न च वक्ष्ये कथंचन १७ अथ वा नोच्छ्वसिष्यामि संवत्सरशतान्यपि । अहं हि शोषयिष्यामि आत्मानं विजितेन्द्रियः १८ तावद्यावद्धि मे प्राप्तं ब्राह्मण्यं तपसार्जितम् । अनुच्छ्वसन्नभुञ्जानस्तिष्ठेयं शाश्वतीः समाः १९ न हि मे तप्यमानस्य क्षयं यास्यन्ति मूर्तयः २० एवं वर्षसहस्रस्य दीक्षां स मुनिपुंगवः । चकाराप्रतिमां लोके प्रतिज्ञां रघुन-

---

शाप दिला कीं ११ " हे रंभे, काम आणि क्रोध जिंकण्याची इच्छा करीत असलेल्या मला ज्याअर्थी तूं लुब्ध करीत आहेस त्याअर्थी, हे दुर्भगे, दहा हजार वर्षेपर्यंत तूं पाषाण बनून राहशील १२ आणि, हे रंभे, माझ्या क्रोधानें ग्रस्त केलेल्या तुझा उद्धार तपःसामर्थ्यानें युक्त आणि फारच महातेजस्वी असा एक ब्राह्मण करील " १३. ह्याप्रमाणें महातेजस्वी महामुनि विश्वामित्रानें रंभेला शाप दिल्यावर क्रोध जिंकण्यास आपण समर्थ झालों नाहीं ह्मणून त्याला पश्चात्ताप झाला १४. त्याच्या त्या प्रचंड शापानें रंभाही तत्काळ पाषाण होऊन पडली व त्या विश्वामित्र महर्षीचें शापरूप भाषण श्रवण केल्यावर मदनही तेथून चालता झाला १५. हे रामा, इंद्रियदमन झालें नसल्यामुळें त्याप्रमाणें क्रोधाच्या योगानें तपश्चर्येचा व्यय झाला असतां विश्वामित्राच्या मनाला स्वस्थता वाटेना १६. ह्याप्रमाणें क्रोधानें तपश्चर्येच्या नाश झाला असतां विश्वामित्राच्या मनामध्यें असा विचार आला कीं " अशा प्रकारें मी कधींही क्रोधयुक्त होणार नाहीं आणि आतां कांहीं झालें तरी भाषणही करणार नाहीं १७; अथवा (इतकी पंचाईत कशाला) शेंकडों वर्षे लोटेपर्यंत मी मुळीं श्वासोच्छ्वासच करणार नाहीं आणि अशा रीतीनें जितेंद्रिय राहून मी आपला देह शुष्क करून टाकीन १८. तात्पर्य, तपःसंपादित असें ब्राह्मण्य प्राप्त होईपर्यंत मी श्वासोच्छ्वास व आहार न करितां अनंत वर्षे तप करीत राहीन १९. तपश्चर्या करीत असल्यामुळें माझे अवयव नाहींसे होण्याची भीति नाहीं २०. हे रघुनंदना रामा, ह्याप्रमाणें हजार वर्षेपर्यंत तपश्चर्येची दीक्षा घेण्याविषयीं त्या मुनिश्रेष्ठ विश्वामित्रानें जगतांत

न्दन २१ [१९२१] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

अथ हैमवतीं राम दिशं त्यक्त्वा महामुनिः । पूर्वां दिशमनुप्राप्य तपस्तेपे सुदारुणम् १ मौनं वर्षसहस्रस्य कृत्वा व्रतमनुत्तमम् । चकाराप्रतिमं राम तपः परमदुष्करम् २ पूर्णे वर्षसहस्रे तु काष्ठभूतं महामुनिम् । विघ्नैर्बहुभिराधूतं क्रोधो नान्तरमाविशत् ३ स कृत्वा निश्चयं राम तप आतिष्ठताव्ययम् । तस्य वर्षसहस्रस्य व्रते पूर्णे महाव्रतः ४ भोक्तुमारब्धवानन्नं तस्मिन्काले रघूत्तम । इन्द्रो द्विजातिर्भूत्वा तं सिद्धमन्नमयाचत ५ तस्मै दत्त्वा तदा सिद्धं सर्वं विप्राय निश्चितः । निःशेषितेन्ने भगवानभुक्त्वैव महातपाः ६ न किंचिदवदद्विप्रं मौनव्रतमुपास्थितः । तथैवासीत्पुनर्मौनमनुच्छ्वासं चकार ह ७ अथ वर्षसहस्रं च नोच्छ्वसन्मुनिपुङ्गवः । तस्यानुच्छ्वसमानस्य मूर्ध्नि धूमो व्यजायत ८ त्रैलोक्यं

जिला तोड नाहीं अशी प्रतिज्ञा केली २१. ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील बालकांडापैकीं चौसष्टावा सर्ग समाप्त झाला॥६४॥

हे रामा, नंतर महामुनि विश्वामित्रानें उत्तर दिशा सोडून देऊन पूर्व दिशेचें अवलंबन केलें आणि त्या ठिकाणीं अत्यंत उग्र तपश्चर्येला आरंभ केला १. हे रामा, प्रथमतः सहस्र संवत्सरपर्यंत सर्वोत्कृष्ट मौनव्रत पाळण्याचा संकल्प करून इतरांना अत्यंत दुष्कर असें अप्रतिम तप त्यानें केलें २ व तपाला आरंभ होऊन सहस्र संवत्सर पूर्ण झाल्यानंतर काष्ठवत् झालेल्या त्या महामुनीवर पुष्कळ विघ्नांचा जरी गहजब झाला तरी त्याचे ठिकाणीं क्रोधाचा प्रवेश झाला नाहीं ३. कारण, हे रामा, क्रोध जिंकण्याविषयीं निश्चय करून त्यानें अमोघ तपश्चर्येला आरंभ केला होता. असो. हजार वर्षेपर्यंत संकल्प केलेल्या तपाचें अनुष्ठान पूर्ण झाल्यावर त्या महाव्रतस्थ विश्वामित्रानें ४, हे रघुवंशजश्रेष्ठा रामा, अन्न भक्षण करण्याचा उपक्रम केला ; परंतु, ब्राह्मणरूप घेऊन आलेल्या इंद्रानें तें तयार झालेलें अन्न मागितलें ५. तेव्हां, क्रोधसंयमनाविषयीं निश्चय केलेल्या विश्वामित्रानें तयार झालेलें तें सर्व अन्न ब्राह्मणाला दिलें आणि ह्याप्रमाणें ब्राह्मणाला देऊन अन्न निःशेष झाल्यावर भोजन न करितांच राहिलेल्या महातपस्वी भगवान् विश्वामित्रानें ६ ब्राह्मणाला चकार शब्दही न बोलतां पुनरपि मौनव्रताचें अवलंबन केलें. सारांश, श्वासोच्छ्वास न सोडितां त्यानें त्याचप्रमाणें मौनधारण करून पुनरपि तपश्चर्येला आरंभ केला ७. अशाप्रकारें एक सहस्र संवत्सरपर्यंत जेव्हां श्वासही न सोडितां मुनिश्रेष्ठ विश्वामित्रानें तपश्चर्या चालविली तेव्हां

येन संभ्रान्तमातापितमिवाभवत् । ततो देवर्षिगन्धर्वाः पन्नगोरगराक्षसाः ९
मोहितास्तपसा तस्य तेजसा मन्दरश्मयः । कश्मलोपहताः सर्वे पिताम-
हमथाब्रुवन् १० बहुभिः कारणैर्देव विश्वामित्रो महामुनिः । लोभितः
क्रोधितश्चैव तपसा चाभिवर्धते ११ न ह्यस्य वृजिनं किंचिद्दृश्यते सूक्ष्म-
मप्युत । न दीयते यदि त्वस्य मनसा यदभीप्सितम् १२ विनाशयति
त्रैलोक्यं तपसा सचराचरम् । व्याकुलाश्च दिशः सर्वा न च किंचित्प्र-
काशते १३ सागराः क्षुभिताः सर्वे विशीर्यन्ते च पर्वताः । प्रकम्पन्ते च
वसुधा वायुर्वातीह संकुलः १४ ब्रह्मन्न प्रतिजानीमो नास्तिको जायते
जनः । संमूढमिव त्रैलोक्यं संप्रक्षुभितमानसम् १५ भास्करो निष्प्रभश्चैव
महर्षेस्तस्य तेजसा । बुद्धिं न कुरुते यावन्नाशे देव महामुनिः १६ ताव-
त्प्रसाद्यो भगवन्नग्निरूपो महाद्युतिः । कालाग्निना यथा पूर्वं त्रैलोक्यं
दह्यतेऽखिलम् १७ देवराज्यं चिकीर्षेत दीयतामस्य यन्मनः । ततः सुर-

---

उच्छ्वासरहित असलेल्या त्या मुनीच्या मस्तकाचे ठिकाणीं धूम उत्पन्न झाला ८ व त्या धूमानें सर्व त्रैलोक्य गोंधळून जाऊन संतप्त झाल्यासारिखें झालें. तेव्हां त्याच्या तपोरूप तेजाच्या योगानें तेजोहीन, मोहित व मूर्छित झालेले सर्व देव, ऋषि, गंधर्व, पन्नग, उरग व राक्षस ब्रह्मदेवाला ह्मणाले ९, १० " हे देव, अनेक प्रकारांनीं महामुनि विश्वामित्राला लुब्ध व क्रुद्ध करण्याचा यत्न केला असतांनाही त्याची परवा न करितां तपाच्या योगानें त्याचें महात्म्य वाढतच आहे ११. त्याचे ठिकाणीं कामक्रोधादिविषयक असा कोणताही दोष सूक्ष्म सुद्धां दृष्टोत्पत्तीस येत नाहीं. तेव्हां यानें मनांत इच्छिलेलें जर दिलें नाहीं १२ तर तपश्चर्येच्या योगानें स्थावरजंगमात्मक प्राण्यांसहवर्तमान हा त्रैलोक्याचा नाश करील. सांप्रत सर्व दिशा धुंद झाल्या असून प्रकाश असा कोठेंही नाहीं १३. सर्व समुद्र खवळून गेले आहेत; पर्वत मोडून पडत आहेत; भूमि कंपित होत आहे व वायु अतिशय क्षुब्ध होऊन वहात आहे १४. हे ब्रह्मन्, आह्मांला ह्या प्रसंगीं कांहीं सुचत नाहीं. जगत्क्षोभ होऊं लागल्यामुळें लोक (स्वधर्मानुष्ठानाचा त्याग करून) नास्तिक बनत चालले आहेत. सारांश, त्रैलोक्यांतील प्राण्यांचीं मनें क्षुब्ध झालेलीं असून तें अगदीं गोंधळून गेले आहेत १५ व त्या महर्षीच्या तेजानें सूर्यही निस्तेज झाला आहे. ह्यास्तव, हे देव, महामुनि विश्वामित्रानें जगताचा नाश करण्याचें मनामध्यें आणिलें नाहीं १६ तोंच, हे भगवन्, ह्या अग्नितुल्य महातेजस्वी विश्वामित्राला प्रसन्न करून घ्यावा. पूर्वीं युगांतकालीं ज्याप्रमाणें कालाग्नीच्या योगानें संपूर्ण त्रैलोक्याचा दाह होत होता त्याप्रमाणें सांप्रत सर्व त्रैलो-

गणाः सर्वे पितामहपुरोगमाः १८ विश्वामित्रं महात्मानं वाक्यं मधुरमब्रुवन्। ब्रह्मर्षे स्वागतं तेस्तु तपसा स्म सुतोषिताः १९ ब्राह्मण्यं तपसोग्रेण प्राप्तवानसि कौशिक। दीर्घमायुश्च ते ब्रह्मन्ददामि समरुद्गणः २० स्वस्ति प्राप्नुहि भद्रं ते गच्छ सौम्य यथासुखम्। पितामहवचः श्रुत्वा सर्वेषां त्रिदिवौकसाम् २१ कृत्वा प्रणामं मुदितो व्याजहार महामुनिः। ब्राह्मण्यं यदि मे प्राप्तं दीर्घमायुस्तथैव च २२ ओंकारोथ वषट्कारो वेदाश्च वरयन्तु माम्। क्षत्रवेदविदां श्रेष्ठो ब्रह्मवेदविदामपि २३ ब्रह्मपुत्रो वसिष्ठो मामेवं वदतु देवताः। यद्येवं परमः कामः कृतो यान्तु सुरर्षभाः २४ ततः प्रसादितो देवैर्वसिष्ठो जपतां वरः। सख्यं चकार ब्रह्मर्षिरेवमस्त्विति चाब्रवीत् २५ ब्रह्मर्षिस्त्वं न संदेहः सर्वं संपद्यते तव। इत्युक्त्वा देवताश्चापि सर्वा जग्मुर्यथागतम् २६ विश्वामित्रोपि धर्मात्मा लब्ध्वा ब्राह्म-

---

क्याचा दाह होत आहे १७. ह्यास्तव, देवराज्याची जरी ह्याला इच्छा असली तरी सुद्धां ती आपण पूर्ण करा. तात्पर्य, ज्याची ह्याला इच्छा असेल तें आपण ह्याला द्या ". ह्याप्रमाणें देवांनीं ब्रह्मदेवाची विनंति केल्यानंतर ब्रह्मदेवप्रभृति ते सर्वही देवगण १८ महात्म्या विश्वामित्राला मधुर शब्दांनीं ह्मणाले " हे ब्रह्मर्षे, तुझें स्वागत असो. तुझ्या तपानें आह्मीं फारच संतुष्ट झालों आहों १९. हे कुशिकवंशजा, उग्र तपाच्या योगानें तुला ब्राह्मण्य प्राप्त झालें आहे. हे ब्रह्मन्, मी (ब्रह्मदेव) मरुद्गणासहवर्तमान तुला दीर्घ आयुष्य देतों २०. हे सत्वगुणसंपन्न मुने, तुला सुखप्राप्ति होवो; तुझें कल्याण असो. तपश्चर्या समाप्त करून तूं आतां खुशाल पाहिजे तिकडे जा ". ह्याप्रमाणें सर्व देवांकरितां ब्रह्मदेवानें केलेलें भाषण श्रवण केल्यावर महामुनि विश्वामित्रांनीं आनंदित होऊन सर्व देवांना प्रणाम केला आणि ते त्यांना ह्मणाले " ब्राह्मण्य आणि त्याचप्रमाणें दीर्घ आयुष्य जर मला प्राप्त झालें असेल तर २१,२२ ओंकार, वषट्कार आणि वेद मला वरोत. (सारांश, अध्यापन, याजन वगैरे कर्में करण्याचा मला अधिकार येवो) आणि धनुर्विद्या जाणणाऱ्यांमध्यें व ब्रह्मविद्या जाणणाऱ्यांमध्येंही श्रेष्ठ असलेला २३ ब्रह्मपुत्र वसिष्ठ मला ह्याप्रमाणें (ब्राह्मण) ह्मणो. अशाप्रकारें माझा मुख्य मनोरथ जर सिद्धीस गेला असेल तर, हे सुरश्रेष्ठहो, आपण स्वस्थानीं जावें " २४. ह्याप्रमाणें विश्वामित्रांनीं सांगितलें असतां त्यांना ब्रह्मर्षि ह्मणण्याविषयीं देवांनीं तपस्विश्रेष्ठ वसिष्ठमुनींचें मन वळविलें; तेव्हां त्या ब्रह्मर्षि वसिष्ठांनींही " तुमच्या ह्मणण्याप्रमाणें ह्या ब्रह्मर्षि असो " असें ह्मणून विश्वामित्रांशीं सख्य केलें २५. नंतर " तूं ब्रह्मर्षि झालास ह्यांत संशय नाहीं; ब्राह्मण्यप्राप्तीला जें कांहीं अवश्यक आहे तें सर्व तुला प्राप्त झालें आहे "

ण्यमुत्तमम् । पूजयामास ब्रह्मर्षिं वसिष्ठं जपतां वरम् २७ कृतकामो महीं सर्वां चचार तपसि स्थितः । एवं त्वनेन ब्राह्मण्यं प्राप्तं राम महात्मना २८ एष राम मुनिश्रेष्ठ एष विग्रहवांस्तपः । एष धर्मः परो नित्यं वीर्यस्यैष परायणम् २९ एवमुक्त्वा महातेजा विरराम द्विजोत्तमः । शतानन्दवचः श्रुत्वा रामलक्ष्मणसंनिधौ ३० जनकः प्राञ्जलिर्वाक्यमुवाच कुशिकात्मजम् । धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य मे मुनिपुंगव ३१ यज्ञं काकुत्स्थसहितः प्राप्तवानसि कौशिक । पावितोऽहं त्वया ब्रह्मन्दर्शनेन महामुने ३२ गुणा बहुविधाः प्राप्तास्तव संदर्शनान्मया । विस्तरेण च वै ब्रह्मन्कीर्त्यमानं महत्तपः ३३ श्रुतं मया महातेजो रामेण च महात्मना । सदस्यैः प्राप्य च सदः श्रुतास्ते बहवो गुणाः ३४ अप्रमेयं तपस्तुभ्यमप्रमेयं च ते बलम् । अप्रमेया गुणाश्चैव नित्यं ते कुशिकात्मज ३५ तृप्तिराश्चर्यभूतानां कथानां नास्ति मे विभो । कर्मकालो मुनिश्रेष्ठ

असें ह्मणून सर्व देवही आल्यामार्गानें परत गेले २६. ह्याप्रमाणें सर्वोत्कृष्ट ब्राह्मण्य प्राप्त झाल्यावर धर्मात्म्या विश्वामित्र मुनींनींही तपस्विश्रेष्ठ ब्रह्मर्षि वसिष्ठांचें पूजन केलें २७ आणि कृतकृत्य झालेले हे विश्वामित्र मुनि तपोनिष्ठ राहून सर्व पृथ्वीवर संचार करूं लागले. हे रामा, ह्या महात्म्या विश्वामित्र मुनींनीं अशा प्रकारें ब्राह्मण्य प्राप्त करून घेतलें २८. हे रामा, हे मुनींमध्यें श्रेष्ठ आहेत; हे मूर्तिमंत तप आहेत; हे उत्कृष्ट धर्मच आहेत आणि वीर्याचेंही हे नित्य स्थानच आहेत " २९. ह्याप्रमाणें सांगून तो महातेजस्वी द्विजश्रेष्ठ शतानंद स्वस्थ बसला. तेव्हां रामलक्ष्मणासन्निध झालेलें तें शतानंदाचें भाषण श्रवण केल्यावर ३० (मिथिलाधिपति) जनकराजा हात जोडून कुशिकवंशज विश्वामित्रांना ह्मणाला " हे मुनिश्रेष्ठ, मी धन्य आहें. ज्याअर्थी ककुत्स्थकुलोत्पन्न रामलक्ष्मणांसहवर्तमान आपण येथें माझ्या यज्ञाप्रत आला आहां त्याअर्थीं, हे कुशिकवंशज, माझ्यावर आपला अनुग्रहच झाला आहे. हे ब्रह्मन्, हे महामुने, दर्शन देऊन आपण मला आज पवित्र केलें ३१ ,३२. आपलें दर्शन झाल्यामुळें आपल्या अनेक प्रकारच्या गुणांचें मला ज्ञान झालें आणि, हे ब्रह्मन्, आपलें मोठें तपही शतानंद सविस्तर सांगत असतांना मीं ३३ श्रवण केलें. हे महातेजस्वी मुने, मी, महात्मा राम आणि सदस्य ह्यांनीं यज्ञमंडपामध्यें येऊन आपले अनेक गुण श्रवण केले ३४. हे कुशिकवंशजमुने, आपलें तप अमर्याद आहे; आपलें सामर्थ्य अतर्क्य आहे आणि आपले गुणही सर्वदां असंख्य आहेत ३५. हे प्रभो, आपल्या आश्चर्यावह गोष्टी ऐकणें मला कधींच पुरेसें व्हावयाचें नाहीं; परंतु,

लम्बते रविमण्डलम् ३६ श्वःप्रभाते महातेजो द्रष्टुमर्हसि मां पुनः। स्वागतं जपतां श्रेष्ठ मामनुज्ञातुमर्हसि ३७ एवमुक्तो मुनिवरः प्रशस्य पुरुषर्षभम्। विससर्जाशु जनकं प्रीतं प्रीतमनास्तदा ३८ एवमुक्त्वा मुनिश्रेष्ठं वैदेहो मिथिलाधिपः। प्रदक्षिणं चकाराशु सोपाध्यायः सबान्धवः ३९ विश्वामित्रोपि धर्मात्मा सहरामः सलक्ष्मणः। स्ववासमभिचक्राम पूज्यमानो महात्मभिः ४० [१९६१] इति श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे पञ्चषष्टितमः सर्गः॥ ६५॥

ततः प्रभाते विमले कृतकर्मा नराधिपः। विश्वामित्रं महात्मानमाजुहाव सराघवम् १ तमर्चयित्वा धर्मात्मा शास्त्रदृष्टेन कर्मणा। राघवौ च महात्मानौ तदा वाक्यमुवाच ह २ भगवन्स्वागतं तेस्तु किं करोमि तवानघ। भवानाज्ञापयतु मामाज्ञाप्यो भवता ह्यहम् ३ एवमुक्तः स धर्मात्मा जनकेन महात्मना। प्रत्युवाच मुनिश्रेष्ठो वाक्यं वाक्यविशारदः ४ पुत्रौ दशरथस्येमौ क्षत्रियौ लोकविश्रुतौ। द्रष्टुकामौ धनुःश्रेष्ठं यदे-

---

हे मुनिश्रेष्ठ, आतां कर्मकालाचें अतिक्रमण होईल; रविमंडल अस्ताचलाकडे कललें आहे ३६. हे महातेजस्वी मुने, आपण उदईक प्रातःकालीं माझी पुनरपि भेट घ्यावी; आपलें स्वागत असो. हे तपस्विश्रेष्ठ, मला आपण आतां अनुज्ञा द्यावी" ३७. ह्याप्रमाणें जनकराजानें प्रार्थना केली असतां मनामध्यें प्रसन्न झालेल्या मुनिश्रेष्ठ विश्वामित्रांनीं संतुष्ट झालेल्या जनकाची प्रशंसा करून त्या पुरुषश्रेष्ठाला सत्वर अनुज्ञा दिली ३८. असो. वर सांगितल्याप्रमाणें मुनिश्रेष्ठ विश्वामित्रांची प्रार्थना केल्यावर मिथिलाधिपति विदेहराज जनक, उपाध्याय आणि बांधव ह्यांसहवर्तमान स्वतः मुनिश्रेष्ठ विश्वामित्रांना प्रदक्षिणा करून, सत्वर चालता झाला ३९ व मोठमोठे प्रशंसा करीत असतांना धर्मात्मे विश्वामित्रही रामलक्ष्मणांसहवर्तमान आपल्या वसतिस्थानाकडे गेले ४०. ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील बालकांडापैकीं पासष्टावा सर्ग समाप्त झाला॥ ६५॥

तदनंतर चांगलें उजाडल्यावर जनकराजानें स्नानसंध्या आटोपून महात्म्या विश्वामित्राला राघवांसहवर्तमान बोलावून आणिलें १ आणि सशास्त्र विधीनें त्या मुनींचें व रघुवंशज रामलक्ष्मणांचें पूजन करून तो धर्मात्मा जनकराजा त्यांना ह्मणाला २ "हे भगवन्, आपलें स्वागत असो. हे निष्पाप, मीं आपलें काय कार्य करावें ती आपण आज्ञा करावी; मी आपला आज्ञाधारक आहें" ३. ह्याप्रमाणें महात्म्या जनकानें प्रार्थना केली असतां संभाषण करण्यामध्यें निपुण असे धर्मात्मे मुनिश्रेष्ठ विश्वामित्र

तस्यापि तिष्ठति ५ एतद्दर्शय भद्रं ते कृतकामौ नृपात्मजौ। दर्शनादस्य धनुषो यथेष्टं प्रतियास्यतः ६ एवमुक्तस्तु जनकः प्रत्युवाच महामुनिम्। श्रूयतामस्य धनुषो यदर्थमिह तिष्ठति ७ देवरात इति ख्यातो निमेर्ज्येष्ठो महीपतिः। न्यासोऽयं तस्य भगवन्हस्ते दत्तो महात्मनः ८ दक्षयज्ञवधे पूर्वं धनुरायम्य वीर्यवान्। विध्वस्य त्रिदशान्रोषात्सलीलमिदमब्रवीत् ९ यस्माद्भागार्थिनो भागान्नाकल्पयत मे सुराः। वराङ्गानि महार्हाणि धनुषा शातयामि वः १० ततो विमनसः सर्वे देवा वै मुनिपुङ्गव। प्रसादयन्त देवेशं तेषां प्रीतोऽभवद्भवः॥ प्रीतियुक्तस्तु सर्वेषां ददौ तेषां महात्मनाम् ११ तदेतद्देवदेवस्य धनुरत्नं महात्मनः। न्यासभूतं तदा न्यस्तमस्माकं पूर्वजे विभौ १२ अथ मे कृषतः क्षेत्रं लाङ्गलादुत्थिता ततः। क्षेत्रं शोधयता लब्धा नाम्ना सीतेति विश्रुता १३ भूतलादुत्थिता सा तु व्यवर्धत ममात्मजा।

ह्मणाले ४ " हे जगद्विख्यात क्षत्रिय आहेत; हे दशरथाचे पुत्र आहेत आणि तुझ्या पाशीं असलेलें श्रेष्ठ धनुष्य पहाण्याची त्यांची इच्छा आहे ५. करितां, तूं त्यांना तें दाखीव; त्या धनुष्याच्या दर्शनानें हे राजकुमार कृतकृत्य होतील आणि खुशाल परत जातील. तुझें कल्याण असो " ६. ह्याप्रमाणें विश्वामित्रांनीं जनकाला सांगितलें असतां तो त्या महामुनींना ह्मणाला " ह्या धनुष्याची हकीकत आपण श्रवण करावी आणि तें येथें कशाकरितां आहे तेंही श्रवण करावें ७. देवरात ह्मणून निमीचा ज्येष्ठ पुत्र राजा होऊन गेला. हे भगवन्, त्या महात्म्याच्या हातामध्यें ही चापरूप ठेव दिलेली आहे ८. पूर्वीं दक्षयज्ञनाशाचे समयीं वीर्यवान् रुद्र, सहज हें धनुष्य वांकवून रागारागानें देवांची धुळदाण उडवून ह्मणाला ९ " हे देवहो, मी हविर्भाग इच्छीत असतांनाही ज्याअर्थीं तुह्मीं मला यज्ञभाग दिला नाहीं त्याअर्थीं धनुष्याच्या योगानें मी तुमची महापूज्य मस्तकें तोडून टाकितों " १०. ह्याप्रमाणें रुद्रानें सांगितल्यावर, हे मुनिश्रेष्ठ, सर्व देव अगदीं दीन झाले आणि ते देवाधिदेव शंकराला प्रसन्न करून घेऊं लागले. तेव्हां शंकरही त्यांच्यावर प्रसन्न झाले आणि प्रसन्न होऊन त्या सर्व महात्म्यांना ते (संहारार्थ धारण केलेलें) धनुष्य त्यांनीं देऊन टाकिलें ११. तें हें महात्म्या देवाधिदेव शंकराचें श्रेष्ठ धनुष्य आमच्या समर्थ पूर्वजांपाशीं देवांनीं ठेव ह्मणून त्यावेळीं ठेविलें आहे १२. असो. मी (अग्निचयनाकरितां)क्षेत्र शुद्ध करण्याच्या उद्देशानें जमीन नांगरूं लागलों असतां नांगरांतून एक कन्या मला प्राप्त झाली व ती नांगरापासून निघाली ह्मणून सीता ह्या नांवानें प्रसिद्ध झाली १३. ती यज्ञभूमीपासून उत्पन्न झालेली माझी कन्या वाढीला लागली.

वीर्यशुल्केति मे कन्या स्थापितेयमयोनिजा १४ भूतलादुत्थितां तां तु वर्धमानां ममात्मजाम्। वरयामासुरागत्य राजानो मुनिपुङ्गव १५ तेषां वरयतां कन्यां सर्वेषां पृथिवीक्षिताम्। वीर्यशुल्केति भगवन्न ददामि सुतामहम् १६ ततः सर्वे नृपतयः समेत्य मुनिपुंगव। मिथिलामभ्युपागम्य वीर्यं जिज्ञासवस्तदा १७ तेषां जिज्ञासमानानां शैवं धनुरुपाहृतम्। न शेकुर्ग्रहणे तस्य धनुषस्तोलनेऽपि वा १८ तेषां वीर्यवतां वीर्यमल्पं ज्ञात्वा महामुने। प्रत्याख्याता नृपतयस्तन्निबोध तपोधन १९ ततः परमकोपेन राजानो मुनिपुंगव। अरुन्धन्मिथिलां सर्वे वीर्यसंदेहमागताः २० आत्मानमवधूतं मे विज्ञाय नृपपुंगवाः। रोषेण महताविष्टाः पीडयन्मिथिलां पुरीम् २१ ततः संवत्सरे पूर्णे क्षयं यातानि सर्वशः। साधनानि मुनिश्रेष्ठ ततोऽहं भृशदुःखितः २२ ततो देवगणान्सर्वांस्तपसाहं प्रसादयम्। ददुश्च परमप्रीताश्चतुरङ्गबलं सुराः २३ ततो भग्ना नृपतयो हन्यमाना दिशो

तेव्हां, वीर्यशुल्का (ह्मणजे हें त्र्यंबक चाप सज्ज करण्याला वगैरे समर्थ असें ज्याचें वीर्य असेल त्यालाच ही द्यावयाची असें) ह्मणून मीं ही अयोनिसंभव कन्या रक्षण करून ठेविली १४. पुढें भूतलापासून उत्पन्न झालेली माझी कन्या मोठी होऊं लागली असतां, हे मुनिश्रेष्ठ, राजांनीं येऊन तिच्यासंबंधानें मागणी घातली १५. परंतु, नुसती मागणी घालणाऱ्या त्या सर्व राजांपैकीं मीं एकालाही आपली कन्या वीर्यशुल्का ह्मणून (ह्मणजे ज्याचें सामर्थ्य माझ्या पसंतीला उतरेल त्यालाच ही द्यावयाची असें समजून) दिली नाहीं १६. तदनंतर, हे मुनिश्रेष्ठ, सर्व राजे आपआपल्या सामर्थ्याचा अदमास पाहण्याकारितां एकत्र जमून मिथिला नगरीप्रत आले १७. तेव्हां सामर्थ्याचा अदमास पाहूं इच्छिणाऱ्या त्या राजांच्या समोर त्र्यंबकचाप आणून ठेविलें असतां ते तें धनुष्य उचलण्यास किंवा तोलण्यास समर्थ झाले नाहींत १८. तेव्हां, हे महामुने, त्या वीर्यवानांचें वीर्य अल्प आहे असें जाणून मीं त्यांना नाकारिलें; परंतु, त्याचा परिणाम काय झाला तो, हे तपोधन, आपण ऐका १९. मी कन्या देण्याचें नाकारिल्यावर, हे मुनिश्रेष्ठ, वीर्याविषयीं संशय आलेल्या त्या सर्वही राजांनीं मोठ्या रागानें मिथिलानगरी वेढून टाकिली २० आणि मीं त्यांचा तिरस्कार केला असें समजून अत्यंत क्रुद्ध झालेल्या त्या सर्वही श्रेष्ठ राजांनीं मिथिला नगरीला पीडा दिली २१. तदनंतर वेढा पडून एक संपूर्ण वर्ष लोटल्यावर (बाहेरील माल आंत येण्याचा बंद झाल्यामुळें) सर्व प्रकारचीं साधनें संपून गेलीं आणि तेव्हां, हे मुनिश्रेष्ठा, मी अत्यंत दुःखित झालों २२. नंतर सर्व देवगणांना तपश्चर्येच्या योगानें मीं प्रसन्न केलें असतां अत्यंत प्रसन्न झालेल्या

यशुः । अवीर्या वीर्यसंदिग्धाः मामात्याः पापकारिणः २४ तदेतन्मुनिशार्दूल धनुः परमभास्वरम् । रामलक्ष्मणयोश्चापि दर्शयिष्यामि सुव्रत २५ यद्यस्य धनुषो रामः कुर्यादारोपणं मुने । सुतामयोनिजां सीतां दद्यां दाशरथेरहम् २६ [१९८७] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

जनकस्य वचः श्रुत्वा विश्वामित्रो महामुनिः । धनुर्दर्शय रामाय इति होवाच पार्थिवम् १ ततः स राजा जनकः सचिवान्व्यादिदेश ह । धनुरानीयतां दिव्यं गन्धमाल्यानुलेपितम् २ जनकेन समादिष्टाः सचिवाः प्राविशन्पुरम् । तद्धनुः पुरतः कृत्वा निर्जग्मुरमितौजसः ३ नृणां शतानि पञ्चाशद्व्यायतानां महात्मनाम् । मञ्जूषामष्टचक्रान्तां समूहुस्ते कथंचन ४ तामादाय सुमञ्जूषामायसीं यत्र तद्धनुः । सुरोपमं ते जनकमूचुर्नृपतिमन्त्रिणः ५ इदं धनुर्वरं राजन्पूजितं सर्वराजभिः । मिथिलाधिप राजेन्द्र दर्शनीयं यदीच्छसि ६ तेषां नृपो वचः श्रुत्वा कृताञ्जलिरभाषत । विश्वा-

देवांनीं मला चतुरंग सैन्य दिलें २३. तदनंतर माझ्या सैन्याचा मारा होऊं लागला असतां स्वतःच्या वीर्याविषयीं संदेह आलेले ते अल्पवीर्य पापी राजे अमात्यांसहवर्तमान वाट फुटेल तिकडे पळूं लागले २४. सारांश, हे महातेजस्वी मुनिश्रेष्ठा, अशी ज्या धनुष्याची हकीकत आहे तें हें अत्यंत उज्ज्वल धनुष्य रामलक्ष्मणांनाही मी दाखवीन २५ आणि, हे मुने, राम जर हें धनुष्य सज्ज करील तर अयोनिसंभव सीता मी ह्या दशरथपुत्राला देईन २६. ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील बालकांडापैकीं सहासष्टावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ६६ ॥

जनकराजाचें भाषण श्रवण केल्यावर महामुनि विश्वामित्रांनीं " रामाला धनुष्य दाखीव " ह्मणून राजाला सांगितलें १. तदनंतर " गंध व पुष्पें घालून ठेविलेलें दिव्य धनुष्य आण " ह्मणून त्या जनकराजानें अमात्यांना सांगितलें २. तेव्हां, जनकाची आज्ञा झालेले ते सचिव नगरामध्यें गेले आणि तें धनुष्य पुढें घालून ते अपरिमित सामर्थ्यवान् अमात्य बाहेर आले ३. मोटमोठ्या धिप्पाड व उंच अशा पांच हजार पुरुषांनीं कशीतरी ती आठचाकी धनुष्याची पेटी ओढून आणिली ४. ज्यांत तें धनुष्य होतें ती लोखंडी पेटी ओढून आणिल्यावर ते मंत्री त्या देवतुल्य जनकराजाला ह्मणाले ५ " हे राजा, सर्व राजांना पूज्य असें हें श्रेष्ठ धनुष्य आणिलें आहे. हे मिथिलाधिपते नृपश्रेष्ठा, तुला जर हें दाखविण्याची इच्छा असेल तर दाखीव " ६. ह्याप्रमाणें त्यांचें भाषण श्रवण केल्यावर जनकराजा महात्म्या विश्वामित्राला व त्या उभयतां रामलक्ष्मणांना

मित्रं महात्मानं तावुभौ रामलक्ष्मणौ ७ इदं धनुर्वरं ब्रह्मञ्जनकैरभिपूजि-
तम् । राजभिश्च महावीर्यैरशक्तैः पूरितुं तदा ८ नैतत्सुरगणाः सर्वे सासुरा
न च राक्षसाः । गन्धर्वयक्षप्रवराः सकिंनरमहोरगाः ९ क्व गतिर्मानुषाणां
च धनुषोऽस्य प्रपूरणे । आरोपणे समायोगे वेपने तोलने तथा १० तदेत-
द्धनुषां श्रेष्ठमानीतं मुनिपुंगव । दर्शयैतन्महाभाग अनयो राजपुत्रयोः ११
विश्वामित्रः सरामस्तु श्रुत्वा जनकभाषितम् । वत्स राम धनुः पश्य
इति राघवमब्रवीत् १२ महर्षेर्वचनाद्रामो यत्र तिष्ठति तद्धनुः । मञ्जूषां
तामपावृत्य दृष्ट्वा धनुरथाब्रवीत् १३ इदं धनुर्वरं दिव्यं संस्पृशामीह
पाणिना । यत्नवांश्च भविष्यामि तोलने पूरणेपि वा १४ बाढमित्यब्रवी-
द्राजा मुनिश्च समभाषत । लीलया सधनुर्मध्ये जग्राह वचनान्मुनेः १५
पश्यतां नृसहस्राणां बहूनां रघुनन्दनः । आरोपयत्स धर्मात्मा सलीलमिव
तद्धनुः १६ आरोपयित्वा मौर्वीं च पूरयामास तद्धनुः । तद्बभञ्ज धनु-
र्मध्ये नरश्रेष्ठो महायशाः १७ तस्य शब्दो महानासीन्निर्घातसमनिः-

---

ह्मणाला ७ " हे ब्रह्मन्, जनकराजांनीं आणि महासामर्थ्यवान् परंतु, सज्ज करण्यास असमर्थ अशा इतर राजांनींही पूजा करून ठेविलेलें हें श्रेष्ठ धनुष्य होय ८. सर्व देवगण, असुरांसहवर्तमान राक्षस, मोठमोठे गंधर्व आणि यक्ष व किन्नर आणि महोरग ह्यांपैकीं कोणीही हें धनुष्य सज्ज करण्यास समर्थ नाहींत ९. कानापर्यंत हें धनुष्य ओढण्याचें, तें सज्ज करण्याचें, त्याला बाण लावण्याचें, प्रत्यंचा ओढण्याचें आणि हातानें तोलून पाहण्याचें सामर्थ्य मानवांचे ठिकाणीं कोठून असणार ? १०. हे मुनिश्रेष्ठ, तें हें श्रेष्ठ धनुष्य आणिलें आहे. हे महाभाग्यवान् मुने, हें आपण ह्या राजपुत्रांना दाखवा " ११. हें जनकराजाचें भाषण रामासहवर्तमान बसलेल्या विश्वामित्रांनीं ऐकिल्यावर " वत्सा रामा, धनुष्य पहा " असें ते रघुवंशज रामाला ह्मणाले १२. तेव्हां त्या महर्षींनीं सांगितल्यावरून ज्या पेटींत तें धनुष्य होतें ती पेटी उघडून धनुष्य पाहून राम ह्मणाला १३ " ह्या दिव्य व श्रेष्ठ धनुष्याला मीं ह्या पेटीमध्यें हात लाविला आहे. हें तोलण्याचा व कर्णापर्यंत ओढण्याचा मी यत्न करून पहातों " १४. ह्याप्रमाणें रामानें ह्मटलें असतां " ठीक आहे " ह्मणून जनकराजा आणि विश्वामित्रमुनि ह्यांनीं त्याला सांगितल्यावर मुनींच्या वचनावरून त्यानें तें धनुष्य मध्यें धरून सहज उचलिलें १५ आणि पुष्कळ ह्मणजे हजारों राजे पहात असतांना त्या धर्मात्म्या रामानें त्या धनुष्याला सहज प्रत्यंचा चढविली १६. ह्याप्रमाणें प्रत्यंचा चढविल्यानंतर तें धनुष्य त्या पुरुषश्रेष्ठ महायशस्वी रामानें कानापर्यंत ओढिलें आणि मध्यें मोडून टाकिलें १७.

स्वनः । भूमिकम्पश्च सुमहान्पर्वतस्येव दीर्यतः १८ निपेतुश्च नराः सर्वे तेन शब्देन मोहिताः । वर्जयित्वा मुनिवरं राजानं तौ च राघवौ १९ प्रत्याश्वस्ते जने तस्मिन्राजा विगतसाध्वसः । उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं वाक्यज्ञो मुनिपुंगवम् २० भगवन्दृष्टवीर्यो मे रामो दशरथात्मजः । अत्यद्भुतमचिन्त्यं च अतर्कितमिदं मया २१ जनकानां कुले कीर्तिमाहरिष्यति मे सुता । सीता भर्तारमासाद्य रामं दशरथात्मजम् २२ मम सत्या प्रतिज्ञा सा वीर्यशुल्केति कौशिक । सीता प्राणैर्बहुमता देया रामाय मे सुता २३ भवतोनुमते ब्रह्मञ्छीघ्रं गच्छन्तु मन्त्रिणः । मम कौशिक भद्रं ते अयोध्यां त्वरिता रथैः २४ राजानं प्रश्रितैर्वाक्यैरानयन्तु पुरं मम । प्रदानं वीर्यशुल्कायाः कथयन्तु च सर्वशः २५ मुनिगुप्तौ च काकुत्स्थौ कथयन्तु नृपाय वै । प्रीतियुक्तं तु राजानमानयन्तु सुशीघ्रगाः २६ कौशिकस्तु तथेत्याह राजा चाभाष्य मन्त्रिणः । अयोध्यां प्रेषयामास धर्मात्मा

त्या वेळीं वीज कडकडल्याप्रमाणें त्याचा मोठा शब्द झाला आणि विदीर्ण होणाऱ्या पर्वताचे समीप जसा भूकंप होतो तसा फारच मोठा भूकंप झाला १८ व त्या शब्दाच्या योगानें मुनिश्रेष्ठ विश्वामित्र, जनकराजा आणि ते रघुवंशज रामलक्ष्मण ह्यांवांचून इतर सर्व लोक मूर्छित होऊन पडले १९. नंतर लोक सावध झाल्यावर (कन्या अविवाहित राहण्याच्या) भीतींतून मुक्त झालेला संभाषणज्ञ जनकराजा हात जोडून मुनिश्रेष्ठ विश्वामित्रांना ह्मणाला २० " हे भगवन्, दशरथपुत्र रामाचें वीर्य मीं अवलोकन केलें. ही अत्यंत अद्भुत गोष्ट ह्याच्या हातून होईल असें माझ्या गांवींही नव्हतें व व माझा तर्कही नव्हता २१. जनकराजांच्या कुलामध्यें ही माझी कन्या सीता दशरथपुत्र रामाला भर्ता प्राप्त करून घेऊन कीर्ति संपादन करील २२. हे कुशिकवंशज मुने, सीता वीर्यशुल्का ह्मणून जी माझी प्रतिज्ञा होती ती शेंवटास गेली. आतां प्राणापेक्षांही प्रिय असलेली ही माझी कन्या रामाला द्यावयाची २३. करितां, हे ब्रह्मन्, हे कौशिकमुने, आपले देव बरें करो; रथ बरोबर घेऊन माझ्या मंत्र्यांना आपल्या अनुमतानें अयोध्येप्रत सत्वर जाऊं द्या २४ व सविनय शब्दांनीं प्रार्थना करून दशरथराजाला माझ्या नगराप्रत त्यांना घेऊन येऊं द्या. सारांश, वीर्यशुल्का कन्येच्या दानासंबंधानें येथें घडलेला सर्व वृत्तांत त्यांना तेथें कथन करूं द्या २५. रामलक्ष्मणांचें रक्षण मुनींनीं केलें आहे ह्मणून त्यांना राजाला निवेदन करूं द्या आणि प्रसन्न झालेल्या दशरथराजाला त्या अत्यंत शीघ्र गमन करणाऱ्या मंत्र्यांना आणूं द्या "२६. ह्यावर कौशिकमुनींनीं " ठीक आहे " असें सांगितल्यानंतर त्या धर्मात्म्या राजानेंही

कृतशासनम् २७ यथावृत्तं समाख्यातुमानेतुं च नृपं तथा २८ [२०१९] इति श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

जनकेन समादिष्टा दूतास्ते क्लान्तवाहनाः । त्रिरात्रमुषिता मार्गे तेऽयोध्यां प्राविशन्पुरीम् १ ते राजवचनाद्गत्वा राजवेश्म प्रवेशिताः । ददृशुर्देवसंकाशं वृद्धं दशरथं नृपम् २ बद्धाञ्जलिपुटाः सर्वे दूता विगतसाध्वसाः । राजानं प्रश्रितं वाक्यमब्रुवन्मधुराक्षरम् ३ मैथिलो जनको राजा साग्निहोत्रपुरस्कृतः । मुहुर्मुहुर्मधुरया स्नेहसंरक्तया गिरा ४ कुशलं चाव्ययं चैव सोपाध्यायपुरोहितम् । जनकस्त्वां महाराजा पृच्छते सपुरःसरम् ५ पृष्ट्वा कुशलमव्यग्रं वैदेहो मिथिलाधिपः । कौशिकानुमते वाक्यं भवन्तमिदमब्रवीत् ६ पूर्वं प्रतिज्ञा विदिता वीर्यशुल्का ममात्मजा । राजानश्च कृतामर्षा निर्वीर्या विमुखीकृताः ७ सेयं मम सुता राजन्विश्वामित्रपुरस्कृतैः । यदृच्छयागतै राजन्निर्जिता तव पुत्रकैः ८ तच्च रत्नं धनुर्दिव्यं मध्ये भग्नं महात्मना । रामेण हि महाबाहो महत्यां जनसंसदि ९

त्याप्रमाणें आज्ञा पाळीत असलेल्या मंत्र्यांना सांगितलें आणि घडलेला वृत्तांत राजाला निवेदन करून त्याला आणण्याकरितां त्यांना अयोध्येप्रत पाठविलें २७,२८. ह्याप्रमाणें महामुनि वाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील बालकांडापैकीं सदुसष्टावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ६७ ॥

जनकराजानें आज्ञा केलेले ते दूत वाहनें थकून गेल्यामुळें मार्गामध्यें त्रिरात्र राहून नंतर अयोध्यानगरीमध्यें गेले १. राजाच्या सांगण्यावरून तेथें गेल्यावर राजवाड्यामध्यें द्वारपालांनीं त्यांचा प्रवेश करविला असतां देवतुल्य व वृद्ध दशरथराजाला त्यांनीं अवलोकन केलें २ आणि निर्भय झालेले ते सर्व दूत हात जोडून मधुर शब्दांनीं विनयपूर्वक राजाला ह्मणाले ३ " ऋत्विजांसहवर्तमान असलेला मिथिलाधिपति जनकराजा स्निग्ध व मधुर वाणीनें वारंवार ४. हे महाराजा, उपाध्याय, पुरोहित आणि सेवक ह्यांसहवर्तमान तुला अखंड कुशल विचारीत आहे ५ आणि स्वस्थांतःकरणपूर्वक कुशलप्रश्न करून त्या विदेहदेशाधिपति मिथिलाधिपतीनें विश्वामित्रमुनींच्या अनुमतानें आपणांला असा निरोप सांगितला आहे ६ कीं, "—माझी कन्या वीर्यशुल्का— ही माझी प्रतिज्ञा आपणांला विदितच आहे. ह्यामुळें निर्वीर्य राजे मीं नाकारिल्यामुळें क्रुद्ध होऊन परत गेलेले आहेत ७. ती ही माझी कन्या, हे राजा, विश्वामित्रमुनींसहवर्तमान सहज आलेल्या आपल्या चिरंजीवांनीं जिंकिली ८. कारण, तें दिव्य श्रेष्ठ धनुष्य, हे महापराक्रमी भूपते, लोकांच्या प्रचंड समाजांत महात्म्या रामानें

अस्मै देया मया सीता वीर्यशुल्का महात्मने । प्रतिज्ञां तर्तुमिच्छामि तद-
नुज्ञातुमर्हसि १० सोपाध्यायो महाराज पुरोहितपुरस्कृतः । शीघ्रमागच्छ
भद्रं ते द्रष्टुमर्हसि राघवौ ११ प्रतिज्ञां मम राजेन्द्र निर्वर्तयितुमर्हसि ।
पुत्रयोरुभयोरेव प्रीतिं त्वमुपलप्स्यसे १२ एवं विदेहाधिपतिर्मधुरं वाक्य-
मब्रवीत् । विश्वामित्राभ्यनुज्ञातः शतानन्दमते स्थितः १३ दूतवाक्यं तु
तच्छ्रुत्वा राजा परमहर्षितः । वसिष्ठं वामदेवं च मन्त्रिणश्चैवमब्रवीत् १४
गुप्तः कुशिकपुत्रेण कौसल्यानन्दवर्धनः । लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा विदेहेषु
वसत्यसौ १५ दृष्टवीर्यस्तु काकुत्स्थो जनकेन महात्मना । संप्रदानं सुता-
यास्तु राघवे कर्तुमिच्छति १६ यदि वो रोचते वृत्तं जनकस्य महात्मनः ।
पुरीं गच्छामहे शीघ्रं मा भूत्कालस्य पर्ययः १७ मन्त्रिणो बाढमित्याहुः
सह सर्वैर्महर्षिभिः । सुप्रीतश्चाब्रवीद्राजा श्वो यात्रेति च मन्त्रिणः १८
मन्त्रिणस्तु नरेन्द्रस्य रात्रिं परमसत्कृताः । ऊषुः प्रमुदिताः सर्वे गुणैः

मध्यें मोडून टाकिलें ९. तस्मात्, वीर्यशुल्का सीता मी ह्या महात्म्या रामाला देणार.
सारांश, मीं आपली प्रतिज्ञा सिद्धीस नेण्याचें मनांत आणिलें आहे तर त्याला आपलें
अनुमोदन असावें १०. हे महाराज, आपलें देव बरें करो. आपण उपाध्याय आणि
पुरोहित ह्यांसहवर्तमान रामलक्ष्मणांना भेटण्याकरितां सत्वर चला ११. हे राजाधिराज,
माझी प्रतिज्ञा आपण शेवटास न्यावी आणि उभयतांही पुत्रांचें विवाहसुख आपण अनुभ-
वावें " १२. ह्याप्रमाणें विश्वामित्रांची अनुज्ञा घेऊन शतानंदाच्या मताप्रमाणें वाग-
णाऱ्या जनकराजानें मधुर शब्दांनीं दूतांपाशीं दशरथराजाला निरोप सांगितला
होता १३. तो दूतांचा निरोप ऐकून घेऊन दशरथराजाला पराकाष्ठेचा हर्ष झाला आणि
वसिष्ठ, वामदेव व इतरही मंत्री ह्यांना तो ह्मणाला १४ " कौसल्येचा आनंद वृद्धिंगत
करणाऱ्या रामाचें कुशिकवंशज विश्वामित्रमुनींनीं रक्षण केलें असून भ्रात्या लक्ष्मणा-
सहवर्तमान हा विदेह देशामध्यें वास्तव्य करीत आहे १५. महात्म्या जनकानें ह्या
ककुत्स्थकुलोत्पन्न रामाचें वीर्य अवलोकन केलें आहे आणि ह्मणूनच तो ह्या रघुवंशज
रामाला आपली कन्या देऊं इच्छित आहे १६. आपणांला जर महात्म्या जनकाची
चालचलणूक (शरीरसंबंध करण्याला) योग्य वाटत असेल तर आपण सत्वर त्याच्या
नगरीप्रत जाऊं; कालातिक्रमण होणें योग्य नाहीं " १७. ह्याप्रमाणें दशरथराजानें
विचारिलें असतां सर्व महर्षींसहवर्तमान मंत्र्यांनीं त्याला " ठीक आहे " ह्मणून ह्मटलें.
तेव्हां " उदईक प्रयाण " ह्मणून अत्यंत प्रसन्न झालेल्या दशरथराजानें सांगितलें १८
व दशरथराजाला परम मान्य असलेले ते सर्वगुणसंपन्न मंत्री रात्रभर आनंदामध्यें

सर्वैः समन्विताः १९ [२०३४] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डेऽष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

ततो राज्यां व्यतीतायां सोपाध्यायः सबान्धवः । राजा दशरथो हृष्टः सुमन्त्रमिदमब्रवीत् १ अद्य सर्वे धनाध्यक्षा धनमादाय पुष्कलम् । व्रजन्त्वग्रे सुविहिता नानारत्नसमन्विताः २ चतुरङ्गबलं चापि शीघ्रं निर्यातु सर्वशः । ममाज्ञा समकालं च यानं युग्यमनुत्तमम् ३ वसिष्ठो वामदेवश्च जाबालिरथ कश्यपः । मार्कण्डेयस्तु दीर्घायुर्ऋषिः कात्यायनस्तथा ४ एते द्विजाः प्रयान्त्वग्रे स्यन्दनं योजयस्व मे । यथा कालात्ययो न स्याद्दूता हि त्वरयन्ति माम् ५ वचनाच्च नरेन्द्रस्य सेना च चतुरङ्गिणी । राजानमृषिभिः सार्धं व्रजन्तं पृष्ठतोऽन्वयात् ६ गत्वा चतुरहं मार्गं विदेहानभ्युपेयिवान् । राजा च जनकः श्रीमाञ्छ्रुत्वा पूजामकल्पयत् ७ ततो राजानमासाद्य वृद्धं दशरथं नृपम् । मुदितो जनको राजा प्रहर्षं परमं ययौ । उवाच वचनं श्रेष्ठो नरश्रेष्ठं मुदान्वितम् ८ स्वागतं ते नरश्रेष्ठ दिष्ट्या प्राप्तोसि राघव । पुत्रयोरुभयोः प्रीतिं लप्स्यसे

राहिले १९. ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील बालकांडापैकीं अडुसष्टावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ६८ ॥

तदनंतर ती रात्र गेल्यावर उपाध्याय आणि बांधव ह्यांसहवर्तमान दशरथ राजा आनंदित होऊन सुमंत्राला ह्मणाला १ " आज सर्व खजिनदारांना नानाप्रकारचीं रत्नें व विपुल द्रव्य बरोबर घेऊन मोठ्या बंदोबस्तानें पुढें चालूं लागूं द्या २; चतुरंग सैन्य सर्वप्रकारें सत्वर बाहेर पडूं द्या आणि मीं आज्ञा केल्याबरोबर शिबिका, अश्व वगैरे उत्कृष्ट वाहनें (वसिष्ठादिकांकरितां) तयार असूं द्या ३. वसिष्ठ, वामदेव, जाबालि, कश्यप, दीर्घायु मार्कंडेयऋषि व कात्यायन ४ ह्या ब्राह्मणांना पुढें जाऊं द्या व तूंही माझा रथ जोड; विलंब होतां उपयोगी नाहीं. हे दूत मला घाई करीत आहेत"५. ह्याप्रमाणें दशरथ राजानें सांगितल्यावरून ऋषींसहवर्तमान निघालेल्या राजाच्या मागोमाग चतुरंग सेना चालती झाली ६. चार दिवस मार्गामध्यें काढिल्यानंतर दशरथ राजा विदेह देशाला जाऊन पोंचला आणि दशरथ आल्याचें ऐकिल्यावर वैभवशाली जनकराजानें त्याचा आदरसत्कार केला ७ व वृद्ध दशरथ राजाची भेट झाल्यावर आधींच आनंदित झालेल्या जनकराजाला पराकाष्ठेचा हर्ष झाला आणि तो श्रेष्ठ जनकराजा आनंदयुक्त झालेल्या पुरुषश्रेष्ठ दशरथराजाला ह्मणाला ८ " हे पुरुष श्रेष्ठा, तुझें स्वागत असो. हे रघुवंशजा, तूं आलास ही गोष्ट फार

वीर्यनिर्जिताम् ९ दिष्ट्या प्राप्तो महातेजा वसिष्ठो भगवानृषिः । सह
सर्वैर्द्विजश्रेष्ठैर्देवैरिव शतक्रतुः १० दिष्ट्या मे निर्जिता विघ्ना दिष्ट्या मे
पूजितं कुलम् । राघवैः सह संबन्धाद्वीर्यश्रेष्ठैर्महाबलैः ११ श्वः प्रभाते
नरेन्द्र त्वं संवर्तयितुमर्हसि । यज्ञस्यान्ते नरश्रेष्ठ विवाहमृषिसत्तमैः १२
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा ऋषिमध्ये नराधिपः । वाक्यं वाक्यविदां श्रेष्ठः प्रत्यु-
वाच महीपतिम् १३ प्रतिग्रहो दातृवशः श्रुतमेतन्मया पुरा । यथा वक्ष्यसि
धर्मज्ञ तत्करिष्यामहे वयम् १४ तद्धर्मिष्ठं यशस्यं च वचनं सत्यवादिनः ।
श्रुत्वा विदेहाधिपतिः परं विस्मयमागतः १५ ततः सर्वे मुनिगणाः पर-
स्परसमागमे । हर्षेण महता युक्तास्तां रात्रिमवसन्सुखम् १६ राजा च
राघवौ पुत्रौ निशाम्य परिहर्षितः । उवास परमप्रीतो जनकेनाभिपूजितः १७
जनकोपि महातेजाः क्रिया धर्मेण तत्त्ववित् । यज्ञस्य च सुताभ्यां च
कृत्वा रात्रिमुवास ह १८ [२०४२] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय
आदिकाव्ये बालकाण्ड एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

चांगली झाली. शौर्यामुळें उभयतां पुत्रांविषयीं तुझे ठिकाणीं प्रेम उत्पन्न होईल ९. देवांसहवर्तमान येणाऱ्या इंद्राप्रमाणें सर्व द्विजश्रेष्ठांसहवर्तमान महातेजस्वी भगवान् वसिष्ठ ऋषि आले हें फार चांगलें झालें १०. वीर्यवानांमध्यें श्रेष्ठ व महाबलाढ्य अशा रघुवंशजांबरोबर माझा संबंध झाल्यामुळें सुदैवानें माझीं सर्व विघ्नें टळलीं असून ईशकृपेनें माझ्या कुलाचाही उद्धार झाला आहे ११. हे राजा, उद्यांक प्रातःकाळीं यज्ञ समाप्त झाल्यावर ऋषिश्रेष्ठांसहवर्तमान आपण विवाह उरकून घ्यावा " १२. हें त्या जनकाचें भाषण ऋषींमध्यें श्रवण केल्यावर संभाषण करणाऱ्यांमध्यें श्रेष्ठ दशरथ राजा जनक भूपतीला ह्मणाला १३ " प्रतिग्रह दात्यावर अवलंबून आहे हें मीं पूर्वी ऐकिलेलें आहे. आतां, हे धर्मज्ञ, तूं जसें सांगशील तसें आह्मीं करूं " १४. हें धर्मिष्ठ व यशस्कारक असें सत्यवादी दशरथाचें भाषण श्रवण केल्यावर विदेहदेशाधिपति जनक राजा पराकाष्ठेचा विस्मित झाला १५. तदनंतर सर्व ऋषिगणांना एकमेकांच्या भेटी झाल्यामुळें मोठा हर्ष होऊन त्यांनीं ती रात्र सुखानें काढिली १६. आपल्या रघुवंशजपुत्रांना अवलोकन करून हर्ष व पराकाष्ठेचा आनंद झालेला दशरथराजा जनकाकडून मानमान्यता होत असतांना तेथें राहिला १७ व महातेजस्वी तत्त्ववेत्ता जनकराजाही धर्माप्रमाणें यज्ञसंबंधीं अवशिष्ट राहिलेलीं कर्में संपवून पुत्रांसहवर्तमान त्या रात्रीं तेथेंच राहिला १८. ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील बालकांडापैकीं एकुणसत्तरावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ६९ ॥

ततः प्रभाते जनकः कृतकर्मा महर्षिभिः । उवाच वाक्यं वाक्यज्ञः
शतानन्दं पुरोहितम् १ भ्राता मम महातेजा वीर्यवानतिधार्मिकः । कुश-
ध्वज इति ख्यातः पुरीमध्यवसच्छुभाम् २ वार्याफलकपर्यन्तां पिबन्नि-
क्षुमतीं नदीम् । सांकाश्यां पुण्यसंकाशां विमानमिव पुष्पकम् ३ तमहं
द्रष्टुमिच्छामि यज्ञगोप्ता स मे ततः । प्रीतिं सोपि महातेजा इमां भोक्ता
मया सह ४ एवमुक्ते तु वचने शतानन्दस्य संनिधौ । आगताः केचिद-
व्यग्रा जनकस्तान्समादिशत् ५ शासनात्तु नरेन्द्रस्य प्रययुः शीघ्रवाजिभिः ।
समानेतुं नरव्याघ्रं विष्णुमिन्द्राज्ञया यथा ६ सांकाश्यां ते समागम्य ददृशुश्च
कुशध्वजम् । न्यवेदयन्यथावृत्तं जनकस्य च चिन्तितम् ७ तद्वृत्तं नृपतिः
श्रुत्वा दूतश्रेष्ठैर्महाजवैः । आज्ञया तु नरेन्द्रस्य आजगाम कुशध्वजः ८
स ददर्श महात्मानं जनकं धर्मवत्सलम् । सोभिवाद्य शतानन्दं जनकं
चातिधार्मिकम् ९ राजार्हं परमं दिव्यमासनं सोध्यरोहत । उपविष्टावुभौ
तौ तु भ्रातरावमितद्युती १० प्रेषयामासतुर्वीरौ मन्त्रिश्रेष्ठं सुदामनम् ।

तदनंतर प्रभातकाल झाल्यावर स्नानसंध्या आटोपून संभाषणज्ञ जनकराजा महर्षी-सहवर्तमान शतानंदनामक पुरोहिताला ह्मणाला १ " कुशध्वज ह्मणून प्रसिद्ध असलेला असा माझा एक महातेजस्वी, वीर्यवान् आणि अतिधार्मिक भ्राता आहे व तो पुष्पक विमानाप्रमाणें मनोहर, तटबंदी व यंत्रसामग्री ह्यांनीं युक्त, स्वर्गतुल्य आणि पवित्र अशा सांकाश्यानामक नगरीमध्यें इक्षुमती नदीचें जल सेवन करून रहात आहे २, ३. त्याची भेट घेण्याची माझी इच्छा आहे. कारण, मी त्याला यज्ञरक्षक ह्मणून समजत आहे. करितां, माझ्यासहवर्तमान त्या महातेजस्वी कुशध्वजालाही ह्या मंगलसंबंधीं आनंदाचा उपभोग घेण्यास सांपडला पाहिजे " ४. ह्याप्रमाणें शतानंदाला जनकानें सांगितलें असतां सेवेविषयीं तत्पर असें कांहीं लोक तेथें आले व त्यांना त्या जनकानें (कुशध्वजाकडे) जाण्यास सांगितलें ५. तेव्हां, राजाच्या आज्ञेवरून ते सेवक इंद्राच्या आज्ञेनें विष्णूला आणण्याकरितां जाणाऱ्या सेवकांप्रमाणें पुरुषश्रेष्ठ कुशध्वजाला आणण्याकरितां शीघ्र गमन करणाऱ्या अश्वांवर आरूढ होऊन गेले ६ व सांकाश्या नगरीमध्यें जाऊन कुशध्वजाची भेट घेतल्यावर जनकाचा उद्देश त्यांनीं त्याला इत्थंभूत कथन केला ७. तेव्हां, तें वर्तमान ऐकून कुशध्वजराजा जनकराजाच्या आज्ञेप्रमाणें त्या महावेगवान् श्रेष्ठ दूतांसहवर्तमान निघून आला ८. नंतर धर्मवत्सल महात्म्या जनकाचें दर्शन झाल्यावर शतानंद व अत्यंत धार्मिक जनक ह्यांना अभिवंदन करून ९ तो राजाला योग्य अशा उत्कृष्ट दिव्य आसनावर बसला.

गच्छ मन्त्रिपते शीघ्रमैक्ष्वाकुममितप्रभम् ११ आत्मजैः सह दुर्धर्षमान-
यस्व समन्त्रिणम् । औपकार्यां स गत्वा तु रघूणां कुलवर्धनम् १२ ददर्श
शिरसा चैनमभिवाद्येदमब्रवीत् । अयोध्याधिपते वीर वैदेहो मिथिला-
धिपः १३ स त्वां द्रष्टुं व्यवसितः सोपाध्यायपुरोहितम् । मन्त्रिश्रेष्ठवचः
श्रुत्वा राजा सर्षिगणस्तथा १४ सबन्धुरगमत्तत्र जनको यत्र वर्तते ।
राजा च मन्त्रिसहितः सोपाध्यायः सबान्धवः १५ वाक्यं वाक्यविदां
श्रेष्ठो वैदेहमिदमब्रवीत् । विदितं ते महाराज इक्ष्वाकुकुलदैवतम् १६
वक्ता सर्वेषु कृत्येषु वसिष्ठो भगवानृषिः । विश्वामित्राभ्यनुज्ञातः सह
सर्वैर्महर्षिभिः १७ एष वक्ष्यति धर्मात्मा वसिष्ठो मे यथाक्रमम् । तूष्णीं-
भूते दशरथे वसिष्ठो भगवानृषिः १८ उवाच वाक्यं वाक्यज्ञो वैदेहं सपु-
रोधसम् । अव्यक्तप्रभवो ब्रह्मा शाश्वतो नित्य अव्ययः १९ तस्मान्म-
रीचिः संजज्ञे मरीचेः कश्यपः सुतः । विवस्वान्कश्यपाज्जज्ञे मनुर्वैवस्वतः

ह्याप्रमाणें जनक व कुशध्वज हे उभयतां अत्यंत तेजस्वी भ्राते आसनावर बसले असतां १०
त्या वीरांनीं सुदामानामक श्रेष्ठ मंत्र्याला " हे मंत्रिपते, सत्वर जा आणि अत्यंत तेजस्वी
व अजिंक्य अशा इक्ष्वाकुवंशज दशरथाला पुत्र आणि मंत्री ह्यांसहवर्तमान घेऊन ये" असा
निरोप सांगून दशरथाकडे पाठविलें. अशी त्यांची आज्ञा झाल्यावर तो सुदामा मंत्रि दश-
रथाच्या शिबिरामध्यें गेला आणि रघुकुलवर्धक दशरथाला ११, १२ अवलोकन
केल्यावर मस्तकानें प्रणाम करून त्याला ह्मणाला " हे अयोध्याधिपते वीरा, विदेह-
राज मिथिलाधिपति १३, उपाध्याय आणि पुरोहित ह्यांसहवर्तमान, आपली भेट घेण्या-
करितां वाट पहात बसला आहे ". हें त्या श्रेष्ठ मंत्र्याचें भाषण श्रवण केल्यावर दश-
रथराजा ऋषिगण १४ आणि बांधव ह्यांसहवर्तमान जिकडे जनक होता तिकडे गेला
आणि मंत्री, उपाध्याय व बांधव ह्यांसहवर्तमान तेथें गेलेला १५ व वक्त्यांमध्यें श्रेष्ठ
असलेला दशरथराजा विदेहराज जनकाला ह्मणाला " हे महाराज, इक्ष्वाकुवंशजांचे
कुलदैवत वसिष्ठ हे आपणांला विदितच आहे १६. आमच्या कोणत्याही कार्यासंबंधानें
काय बोलावयाचें तें बोलणारे भगवान् वसिष्ठ ऋषि आहेत. तेव्हां सर्वमहर्षींसहवर्त-
मान विश्वामित्र मुनींची अनुज्ञा घेऊन १७ हे धर्मात्मे वसिष्ठ मुनि माझी वंशपरंपरा
कथन करितील ". ह्याप्रमाणें सांगून दशरथ स्वस्थ बसला असतां संभाषण कसें करावें
हें जाणणारे भगवान् वसिष्ठ ऋषि १८ पुरोहितासहवर्तमान बसलेल्या विदेहराज जन-
काला ह्मणाले " (मायोपाधिक) ब्रह्मापासून शाश्वत, नित्य आणि अव्यय असा चतुर्मुख
ब्रह्मदेव उत्पन्न झाला १९. त्या ब्रह्मदेवापासून मरीचि झाला व मरीचीचा पुत्र कश्यप

स्मृतः २० मनुः प्रजापतिः पूर्वमिक्ष्वाकुश्च मनोः सुतः । तमिक्ष्वाकुमयोध्यायां राजानं विद्धिपूर्वकम् २१ इक्ष्वाकोस्तु सुतः श्रीमान्कुक्षिरित्येव विश्रुतः । कुक्षेरथात्मजः श्रीमान्विकुक्षिरुदपद्यत २२ विकुक्षेस्तु महातेजा बाणः पुत्रः प्रतापवान् । बाणस्य तु महातेजा अनरण्यः प्रतापवान् २३ अनरण्यात्पृथुर्जज्ञे त्रिशङ्कुस्तु पृथोरपि । त्रिशङ्कोरभवत्पुत्रो धुन्धुमारो महायशाः २४ धुन्धुमारान्महातेजा युवनाश्वो महारथः । युवनाश्वसुतश्चासीन्मान्धाता पृथिवीपतिः २५ मान्धातुस्तु सुतःश्रीमान्सुसन्धिरुदपद्यत । सुसन्धेरपि पुत्रौ द्वौ ध्रुवसन्धिः प्रसेनजित् २६ यशस्वी ध्रुवसन्धेस्तु भरतो नाम नामतः । भरतात्तु महातेजा असितो नाम जायत २७ यस्यैते प्रतिराजान उदपद्यन्त शत्रवः । हैहयास्तालजङ्घाश्च शूराश्च शशबिन्दवः २८ तांश्च स प्रतियुध्यन्वै युद्धे राजा प्रवासितः । हिमवन्तमुपागम्य भार्याभ्यां सहितस्तदा २९ असितोल्पबलो राजा कालधर्ममुपेयिवान् । द्वे चास्य भार्ये गर्भिण्यौ बभूवतुरिति श्रुतिः ३० एका

होय. कश्यपापासून विवस्वान् झाला व मनु हा विवस्वानाचा पुत्र होय २०. मनु हा पूर्वीचा प्रजाधिपति होय. इक्ष्वाकु हा मनूला पुत्र झाला व तोच इक्ष्वाकु अयोध्यानगरींतील पहिला राजा होय असें तूं समज २१. इक्ष्वाकूला एक वैभवशाली पुत्र झाला तो कुक्षि ह्मणून प्रसिद्ध होता. कुक्षीपासून तसाच वैभवशाली विकुक्षि ह्मणून पुत्र झाला २२. महातेजस्वी व प्रतापी बाण हा विकुक्षीचा पुत्र होय. महातेजस्वी व प्रतापी अनरण्य हा बाणाचा पुत्र होय २३. अनरण्यापासून पृथु झाला; पृथूपासून त्रिशंकु झाला आणि त्रिशंकूला धुंधुमार ह्मणून एक महाकीर्तिमान् पुत्र झाला २४. धुंधुमाराला महातेजस्वी व महारथी असा युवनाश्व पुत्र झाला व पृथ्वीपति मांधाता हा युवनाश्वाला पुत्र झाला २५. मांधात्यापासून सुसंधि ह्मणून वैभवशाली पुत्र झाला व त्या सुसंधीलाही ध्रुवसंधि आणि प्रसेनजित् असे दोन पुत्र झाले २६. ध्रुवसंधीला भरत ह्या नांवानें प्रसिद्ध असलेला एक यशस्वी पुत्र झाला व त्या भरतापासून महातेजस्वी असित उत्पन्न झाला २७. त्या असिताला हैहय, तालजंघ आणि शूर शशबिंदु हे राजे शत्रु उत्पन्न झाले २८. त्यांच्याशीं युद्ध करितां करितां संग्रामामध्यें असित राजाला त्यांनीं हाकून लाविलें; तेव्हां तो आपल्या उभयतां भार्यांसहवर्तमान हिमालयपर्वतावर जाऊन राहिला २९ व तो अशक्त असितराजा तेथें परलोकीं गेला. त्या वेळीं त्याच्या दोन्ही भार्या गर्भिणी होत्या असें ऐकण्यांत आहे ३०. त्यांपैकीं एकीनें आपल्या सवतीला तिच्या गर्भाचा नाश होण्या-

गर्भविनाशार्थं सपत्न्यै सगरं ददौ । ततः शैलवरे रम्ये बभूवाभिरतो मुनिः ३१ भार्गवश्च्यवनो नाम हिमवन्तमुपाश्रितः । तत्र चैका महाभागा भार्गवं देववर्चसम् ३२ ववन्दे पद्मपत्राक्षी काङ्क्षन्ती सुतमुत्तमम् । तमृषिं साभ्युपागम्य कालिन्दी चाभ्यवादयत् ३३ स तामभ्यवदद्विप्रः पुत्रेप्सुं पुत्रजन्मनि । तव कुक्षौ महाभागे सुपुत्रः सुमहाबलः ३४ महावीर्यो महातेजा अचिरात्संजनिष्यति । गरेण सहितः श्रीमान्मा शुचः कमलेक्षणे ३५ च्यवनं च नमस्कृत्य राजपुत्री पतिव्रता । पत्या विरहिता तस्मात्पुत्रं देवी व्यजायत ३६ सपत्न्या तु गरस्तस्यै दत्तो गर्भजिघांसया । सह तेन गरेणैव संजातः सगरोभवत् ३७ सगरस्यासमञ्जस्तु असमञ्जादथांशुमान् । दिलीपोंशुमतः पुत्रो दिलीपस्य भगीरथः ३८ भगीरथात्ककुत्स्थश्च ककुत्स्थाच्च रघुस्तथा । रघोस्तु पुत्रस्तेजस्वी प्रवृद्धः पुरुषादकः ३९ कल्माषपादोप्यभवत्तस्माज्जातस्तु शङ्खणः । सुदर्शनः शङ्खणस्य अग्निवर्णः सुदर्श-

करितां सविष अन्न घातलें. त्या वेळीं त्या रमणीय श्रेष्ठ पर्वतावर च्यवन भार्गव ह्मणून एक मुनि त्या हिमालयाचा आश्रय करून आनंदांत रहात होते. त्या ठिकाणीं (ती सविष अन्न भक्षण केलेली) एक महाभाग्यवती असिताची भार्या गेली ३१,३२ आणि उत्कृष्ट पुत्र प्राप्त व्हावा असा उद्देश मनांत धरून कमलपत्राप्रमाणें विशाल नेत्रांनीं युक्त असलेल्या त्या स्त्रीनें त्यांना वंदन केलें. ह्याप्रमाणें समीप जाऊन कालिंदीनामक स्त्रीनें त्या ऋषींना अभिवंदन केलें असतां ३३ त्या पुत्रेच्छु स्त्रीला पुत्रोत्पत्तीविषयीं त्या ब्रह्मर्षींनीं असा आशीर्वाद दिला कीं " हे महाभाग्यवति, अत्यंत महाबलाढ्य, महावीर्यवान् आणि महातेजस्वी असा एक वैभवशाली सत्पुत्र लवकरच विषासहवर्तमान तुझ्या उदरीं येईल. हे कमलनयने, तूं शोक करूं नको ३४,३५. ह्याप्रमाणें आशीर्वाद मिळाल्यावर च्यवनभार्गव मुनींना त्या पतिव्रता राजकन्येनें नमस्कार केला आणि पुढें त्या पतिविरहित असलेल्या राजपत्नीला त्या मुनींच्या आशीर्वादानें पुत्र झाला ३६. गर्भाचा नाश करण्याच्या उद्देशानें सवतीनें जें तिला विष घातलें होतें त्या विषासहवर्तमानच तो पुत्र उत्पन्न झाला आणि ह्मणूनच सगर ह्या नांवानें तो प्रसिद्ध झाला ३७.असो. सगराचा असमंज हा पुत्र होय; असमंजापासून अंशुमान् ह्मणून पुत्र झाला; अंशुमानाला दिलीप ह्मणून पुत्र झाला व भगीरथ दिलीपाचा पुत्र होय ३८. भगीरथापासून ककुत्स्थ झाला; ककुत्स्थापासून रघु झाला; रघूला प्रवृद्ध ह्मणून एक तेजस्वी पुत्र झाला व तो (पुढें) राक्षस बनून ३९ (पाय चित्रविचित्रवर्णाचे झाल्यामुळें) कल्माषपाद ह्मणूनही प्रसिद्ध झाला. त्या कल्माषपादापासून शंखण झाला; शंखणाला सुदर्शन ह्मणून पुत्र झाला

नात् ४० शीघ्रगस्त्वग्निवर्णस्य शीघ्रगस्य मरुः सुतः। मरोः प्रशुश्रुकस्त्वासी-दम्बरीषः प्रशुश्रुकात् ४१ अम्बरीषस्य पुत्रोभून्नहुषश्च महीपतिः। नहुषस्य ययातिस्तु नाभागस्तु ययातिजः ४२ नाभागस्य बभूवाज अजाद्दशरथोभवत् । अस्माद्दशरथाज्जातौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ४३ आदिवंशविशुद्धानां राज्ञां परमधर्मिणाम् । इक्ष्वाकुकुलजातानां वीराणां सत्यवादिनाम् ४४ रामलक्ष्मणयोरर्थे त्वत्सुते वरये नृप । सदृशाभ्यां नरश्रेष्ठ सदृशे दातुमर्हसि ४५ [२०८७] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

एवं ब्रुवाणं जनकः प्रत्युवाच कृताञ्जलिः । श्रोतुमर्हसि भद्रं ते कुलं नः परिकीर्तितम् १ प्रदाने हि मुनिश्रेष्ठ कुलं निरवशेषतः। वक्तव्यं कुलजातेन तन्निबोध महामते २ राजाभूत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः स्वेन कर्मणा। निमिः परमधर्मात्मा सर्वसत्त्ववतां वरः ३ तस्य पुत्रो मिथिर्नाम जनको मिथिपुत्रकः । प्रथमो जनको राजा जनकादप्युदावसुः ४ उदावसोस्तु धर्मा-

---

आणि सुदर्शनाला अग्निवर्ण ह्मणून पुत्र झाला ४०. शीघ्रग हा अग्निवर्णाचा पुत्र असून मरु हा शीघ्रगाचा पुत्र होय. मरूपासून प्रशुश्रुक झाला व प्रशुश्रुकापासून अंबरीष झाला ४१. नहुषराजा हा अंबरीषाचा पुत्र होय, ययाति हा नहुषाचा पुत्र होय व नाभाग हा ययातीचा पुत्र होय ४२. नाभागाला अज ह्मणून पुत्र झाला; अजापासून दशरथ झाला आणि या दशरथापासून भ्राते रामलक्ष्मण उत्पन्न झाले ४३. सारांश, ब्रह्मदेवापासून वंशानें शुद्ध, अत्यंत धार्मिक आणि इक्ष्वाकुवंशज असे जे सत्यवचनी व वीर राजे होऊन गेले ४४ त्यांचे संबंधी जे रामलक्ष्मण त्यांच्याकरितां, हे राजा, मी तुझ्या कन्या मागत आहें व, हे पुरुषश्रेष्ठा जनका, योग्य अशा रामलक्ष्मणांना अनुरूप अशा ह्या कन्या देणें तुला ही योग्य आहे ४५. ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील बालकांडापैकीं सत्तरावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ७० ॥

ह्याप्रमाणें वसिष्ठ बोलत असतां जनक हात जोडून त्यांना ह्मणाला " आपलें देव बरें करो. आतां आह्मीं आपल्या कुलाची परंपरा सांगतों ती आपण श्रवण करा १. हे मुनिश्रेष्ठ, कन्यादानसमयीं कुलीन पुरुषानें आपलें कुल इत्थंभूत सांगितलें पाहिजे. ह्यास्तव, हे महामते, आपण आमचें कुल श्रवण करा २. आपल्या पराक्रमानें त्रैलोक्यामध्यें प्रख्यात, अत्यंत धर्मात्मा आणि सर्व सामर्थ्यवानांमध्यें श्रेष्ठ असा एक निमि ह्मणून राजा होऊन गेला ३. त्याचा पुत्र मिथि होय. जनक ह्मणून त्या मिथीला पुत्र झाला. तोच आमच्या कुलांतील पहिला जनकराजा होय (व त्याच्याचमुळें पुढलें

त्मा जातो वै नन्दिवर्धनः । नन्दिवर्धसुतः शूरः सुकेतुर्नाम नामतः ५
सुकेतोरपि धर्मात्मा देवरातो महाबलः । देवरातस्य राजर्षेर्बृहद्रथ इति
स्मृतः ६ बृहद्रथस्य शूरोभून्महावीरः प्रतापवान् । महावीरस्य धृति-
मान्सुधृतिः सत्यविक्रमः ७ सुधृतेरपि धर्मात्मा धृष्टकेतुः सुधार्मिकः ।
धृष्टकेतोश्च राजर्षेर्हर्यश्व इति विश्रुतः ८ हर्यश्वस्य मरुः पुत्रो मरोः
पुत्रः प्रतीन्धकः । प्रतीन्धकस्य धर्मात्मा राजा कीर्तिरथः सुतः ९ पुत्रः
कीर्तिरथस्यापि देवमीढ इति स्मृतः । देवमीढस्य विबुधो विबुधस्य
महीध्रकः १० महीध्रकसुतो राजा कीर्तिरातो महाबलः । कीर्तिरातस्य
राजर्षेर्महारोमा व्यजायत ११ महारोम्णस्तु धर्मात्मा स्वर्णरोमा व्यजा-
यत । स्वर्णरोम्णस्तु राजर्षेर्ह्रस्वरोमा व्यजायत १२ तस्य पुत्रद्वयं राज्ञो
धर्मज्ञस्य महात्मनः । ज्येष्ठोहमनुजो भ्राता मम वीरः कुशध्वजः १३
मां तु ज्येष्ठं पिता राज्ये सोभिषिच्य पिता मम । कुशध्वजं समावेश्य
भारं मयि वनं गतः १४ वृद्धे पितरि स्वर्याते धर्मेण धुरमावहम् । भ्रातरं
देवसंकाशं स्नेहात्पश्यन्कुशध्वजम् १५ कस्यचित्त्वथ कालस्य सांका-

---

सर्व राजे जनक ह्मटले जातात). जनकापासून उदावसु झाला ४; उदावसूपासून नंदिवर्धन ह्मणून एक धर्मात्मा पुत्र झाला. त्या नांदिवर्धनाला सुकेतु ह्या नांवानें प्रसिद्ध असलेला एक शूर पुत्र झाला ५. सुकेतूलाही पुढें महाबलाढ्य व धर्मनिष्ठ असा देवरात ह्मणून पुत्र झाला व त्या देवरात राजर्षीचा बृहद्रथ हा पुत्र होय ६. बृहद्रथाला महावीर ह्मणून एक शूर व प्रतापी पुत्र झाला व त्या महावीराला सुधृति ह्मणून एक धैर्यवान् व अमोघपराक्रमी पुत्र झाला ७. सुधृतीला अत्यंत धार्मिक व धर्मात्मा असा धृष्टकेतु ह्मणून पुत्र झाला व त्या धृष्टकेतुराजर्षीला हर्यश्व ह्मणून प्रख्यात असलेला पुत्र झाला ८. हर्यश्वाचा पुत्र मरु; मरूचा पुत्र प्रतींधक आणि प्रतींधकाचा पुत्र धर्मात्मा राजा कीर्तिरथ ९. कीर्तिरथाचा पुत्र देवमिढ ह्मणून प्रसिद्ध होता; देवमीढाचा पुत्र विबुध होय व महीध्रक हा विबुधाचा पुत्र होय १०. महाबलाढ्य कीर्तिरात राजा विबुधाचा पुत्र असून राजर्षि कीर्तिरातालां महारोमा ह्मणून पुत्र झाला ११. महारोम्याला स्वर्णरोमा ह्मणून एक धर्मात्मा पुत्र झाला व त्या राजर्षि स्वर्णरोम्याला ऱ्हस्वरोमा ह्मणून पुत्र झाला १२. त्या महात्म्या व धर्मवेत्त्या ऱ्हस्वरोम राजाचे दोन पुत्र. मी ज्येष्ठ आणि माझा कनिष्ठ भ्राता वीर कुशध्वज १३. माझ्या त्या पित्यानें मी ज्येष्ठ ह्मणून मला राज्याभिषेक केला आणि " ह्याचें संरक्षण कर " ह्मणून कुशध्वजाला माझे स्वाधीन करून तो माझा पिता वनांत चालता झाला १४. सारांश, पिता वृद्ध होऊन स्वर्गाला गेल्यावर देवतुल्य कुशध्वज भ्रात्याकडे

श्यादागतः पुरात्। सुधन्वा वीर्यवान्राजा मिथिलामवरोधकः १६ स च
मे प्रेषयामास शैवं धनुरनुत्तमम्। सीता च कन्या पद्माक्षी मह्यं वै
दीयतामिति १७ तस्याप्रदानान्महर्षे युद्धमासीन्मया सह। स हतो विमुखो
राजा सुधन्वा तु मया रणे १८ निहत्य तं मुनिश्रेष्ठ सुधन्वानं नराधि-
पम्। सांकाश्ये भ्रातरं शूरमभ्यषिञ्चं कुशध्वजम् १९ कनीयानेष मे
भ्राता अहं ज्येष्ठो महामुने। ददामि परमप्रीतो वध्वौ ते मुनिपुंगव २०
सीतां रामाय भद्रं ते ऊर्मिलां लक्ष्मणाय वै। वीर्यशुल्कां मम सुतां
सीतां सुरसुतोपमाम् २१ द्वितीयामूर्मिलां चैव त्रिर्वदामि न संशयः।
ददामि परमप्रीतो वध्वौ ते मुनिपुंगव २२ रामलक्ष्मणयो राजन्गोदानं
कारयस्व ह। पितृकार्यं च भद्रं ते ततो वैवाहिकं कुरु २३ मघा ह्यद्य
महाबाहो तृतीयदिवसे प्रभो। फल्गुन्यामुत्तरे राजंस्तस्मिन्वैवाहिकं कुरु॥
रामलक्ष्मणयोरर्थे दानं कार्यं सुखोदयम् २४ [२१२१] इत्यार्षे श्रीमद्रामा-

---

प्रेमदृष्टि ठेवून धर्मानें मी राज्य करूं लागलों १५. ह्याला कांहीं दिवस लोटल्यावर सांकाश्य नगरापासून वीर्यवान् सुधन्वा राजा मिथिला नगरीला वेढा देण्याकरितां आला १६ व आल्यानंतर " अत्युत्कृष्ट त्र्यंबक चाप व कमलनयना कन्या सीता हीं मला द्यावीं " ह्मणून त्यानें मला निरोप पाठविला १७. परंतु, हे महर्षे, हीं दोन्हीही मीं त्याला न दिल्यामुळें त्याचें माझ्याशीं युद्ध झालें व संग्रामामध्यें तो राजा सुधन्वा पराजित होऊन माझ्या हातून मारला गेला १८. हे मुनिश्रेष्ठ, ह्याप्रमाणें त्या सुधन्व्याराजाचा वध केल्यावर मीं आपल्या कुशध्वजनामक शूर भ्रात्याला सांकाश्य नगराचा अधिपति केला १९. हे महामुने, हा माझा कनिष्ठ भ्राता असून मी ह्याचा ज्येष्ठ भ्राता आहें. आतां, हे मुनिश्रेष्ठ, मी अत्यंत प्रसन्न होऊन ह्या कन्या आपल्या स्वाधीन करितों २०. आपलें दैव बरें करो. सीता रामाला आणि ऊर्मिला लक्ष्मणाला मी देतों. देवकन्येप्रमाणें असलेली माझी वीर्यशुल्का कन्या सीता मी रामाला देतों २१ आणि दुसरी ऊर्मिला लक्ष्मणाला देतों हें मी तीन वेळ निःसंशय सांगत आहें. हे मुनिश्रेष्ठ, मी आपल्या कन्या अत्यंत आनंदानें आपल्या स्वाधीन करितों २२. असो. हे राजा, आतां आपण रामलक्ष्मणांचा गोदानसंस्कार करावा; नंतर आपण नांदीश्राद्ध वगैरे करा आणि मग विवाहसंस्कार होऊं द्या. आपलें कल्याण असो २३. हे महापराक्रमी प्रभो, आज मघानक्षत्र आहे. तेव्हां आजपासून तिसऱ्या दिवशीं ह्मणजे उत्तराफल्गुनी नक्षत्रावर, हे राजा, आपण विवाहसंस्कार करावा आणि रामलक्ष्मणांचा अभ्युदय होण्याकरितां सुखावह अशीं कांहीं दानेंही आपण करावी २४. ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत

यणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्ड एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

तमुक्तवन्तं वैदेहं विश्वामित्रो महामुनिः । उवाच वचनं वीरं वसिष्ठसहितो नृपम् १ अचिन्त्यान्यप्रमेयाणि कुलानि नरपुंगव । इक्ष्वाकूणां विदेहानां नैषां तुल्योऽस्ति कश्चन २ सदृशो धर्मसंबन्धः सदृशो रूपसंपदा । रामलक्ष्मणयो राजन्सीता चोर्मिलया सह ३ वक्तव्यं च नरश्रेष्ठ श्रूयतां वचनं मम । भ्राता यवीयान्धर्मज्ञ एष राजा कुशध्वजः ४ अस्य धर्मात्मनो राजन्रूपेणाप्रतिमं भुवि । सुताद्वयं नरश्रेष्ठ पत्न्यर्थं वरयामहे ५ भरतस्य कुमारस्य शत्रुघ्नस्य च धीमतः । वरये ते सुते राजंस्तयोरर्थे महात्मनोः ६ पुत्रा दशरथस्येमे रूपयौवनशालिनः । लोकपालसमाः सर्वे देवतुल्यपराक्रमाः ७ उभयोरपि राजेन्द्र संबन्धेनानुबध्यताम् । इक्ष्वाकुकुलमव्यग्रं भवतः पुण्यकर्मणः ८ विश्वामित्रवचः श्रुत्वा वसिष्ठस्य मते तदा । जनकः प्राञ्जलिर्वाक्यमुवाच मुनिपुंगवौ ९ कुलं धन्यमिदं मन्ये येषां तौ मुनिपुंगवौ । सदृशं कुलसंबन्धं यदाज्ञापयतः स्वयम् १०

श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील बालकांडापैकीं एकाहत्तरावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ७१ ॥

ह्याप्रमाणें विदेहदेशाधिपति जनकराजानें सांगितलें असतां वसिष्ठांसहवर्तमान महामुनि विश्वामित्र त्या वीर राजाला ह्मणाले १ " हे पुरुषश्रेष्ठा, विदेह आणि इक्ष्वाकु ह्यांचीं कुलें अतर्क्य व अत्यंत योग्य आहेत ह्यांची बरोबरी करणारा कोणीही नाहीं २. रामलक्ष्मणांचा अनुक्रमें सीता व ऊर्मिला ह्यांच्याशीं संबंध होणें हा उभय कुलांना योग्य असून सौंदर्यसंपत्तिनेंही अनुरूपच होणारा आहे ३. आतां, हे पुरुषश्रेष्ठा, मला कांहीं बोलावयाचें आहे तें तूं एकून घे. हा धर्मवेत्ता कुशध्वज राजा तुझा कनिष्ठ भ्राता होय ४. हे पुरुषश्रेष्ठा राजा, ह्या धर्मात्म्या कुशध्वजाच्या दोन कन्या रूपानें पृथ्वीमध्यें अप्रतिम आहेत. ह्या आह्मीं पत्नींकरितां मागत आहोंत ५. सारांश, हे राजा, राजकुमार भरत आणि बुद्धिमान् शत्रुघ्न ह्या महात्म्यांकरितां मी तुझ्या भ्रात्याच्या कन्या मागत आहें ६. सौंदर्य व यौवन ह्यांनीं संपन्न असलेले हे दशरथाचे पुत्र देवतुल्य पराक्रमी असून सर्वही लोकपालांची बरोबरी करणारे आहेत ७. हे राजाधिराज, तुमचें पुण्यवानांचें कुल आणि इक्ष्वाकुकुल हीं दोन्हीं कुलें मनापासून शरीरसंबंधानें एकमेकांशीं संबद्ध होऊं द्या " ८. हें वसिष्ठांच्या अनुमतीनें विश्वामित्रांनीं केलेलें भाषण श्रवण केल्यावर जनकराजा हात जोडून त्या उभयतां मुनिश्रेष्ठांना ह्मणाला ९ " ज्यांच्या कुलाचा संबंध योग्य अशा इक्ष्वाकुकुलाशीं करण्याविषयीं मुनिश्रेष्ठ स्वतः आज्ञा करीत आहेत त्यांचें हें कुल आज मी धन्य समजत आहें १०. आपल्या आज्ञेप्रमाणें

एवं भवतु भद्रं वः कुशध्वजसुते इमे । पत्न्यौ भजेतां सहितौ शत्रुघ्नभरतावुभौ ११ एकाह्ना राजपुत्रीणां चतसृणां महामुने । पाणीन्गृह्णन्तु चत्वारो राजपुत्रा महाबलाः १२ उत्तरे दिवसे ब्रह्मन्फल्गुनीभ्यां मनीषिणः । वैवाहिकं प्रशंसन्ति भगो यत्र प्रजापतिः १३ एवमुक्त्वा वचः सौम्यं प्रत्युत्थाय कृताञ्जलिः । उभौ मुनिवरौ राजा जनको वाक्यमब्रवीत् १४ परो धर्मः कृतो मह्यं शिष्योस्मि भवतोस्तथा । इमान्यासनमुख्यानि आस्यतां मुनिपुंगवौ १५ यथा दशरथस्येयं तथायोध्या पुरी मम । प्रभुत्वे नास्ति संदेहो यथार्हं कर्तुमर्हथ १६ तथा ब्रुवति वैदेहे जनके रघुनन्दनः । राजा दशरथो हृष्टः प्रत्युवाच महीपतिम् १७ युवामसंख्येयगुणौ भ्रातरौ मिथिलेश्वरौ । ऋषयो राजसंघाश्च भवद्भ्यामभिपूजिताः १८ स्वस्ति प्राप्नुहि भद्रं ते गमिष्यामः स्वमालयम् । श्राद्धकर्माणि विधिवद्विधास्य इति चाब्रवीत् १९ तमापृष्ट्वा नरपतिं राजा दशरथस्तदा । मुनीन्द्रौ तौ

होऊं द्या; आपलें कल्याण असो. उभयतां भरतशत्रुघ्नांनीं ह्या कुशध्वजराजाच्या कन्यांचा भार्या ह्मणून स्वीकार करावा ११ आणि, हे महामुने, एकाच दिवशीं महाबलाढ्य चारी राजपुत्रांनीं चारी राजकन्यांचें पाणिग्रहण करावें १२. हे ब्रह्मन्, उत्तराफल्गुनी नक्षत्रावर ह्मणजे भग ही ज्या नक्षत्राची देवता आहे त्या नक्षत्रावर विद्वानांनीं विवाह प्रशस्त मानिला आहे" १३. ह्याप्रमाणें सौम्य भाषण केल्यावर जनकराजा उठला आणि हात जोडून त्या उभयतां मुनिश्रेष्ठांना ह्मणाला १४ "(इक्ष्वाकुकुलाशीं संबंध करविल्यामुळें) आपण मला पराकाष्ठेचें पुण्यसंपादन करून दिलें आहे व दशरथाप्रमाणें मीही (आपल्या कनिष्ठ भ्रात्यासहवर्तमान) आपला शिष्य आहें. करितां, (तिन्हीं राज्यांचें आधिपत्य स्वीकारून) आपण उभयतां मुनिश्रेष्ठांनीं ह्या तिन्हीं सिंहासनांचा स्वीकार करावा १५. ज्याप्रमाणें दशरथराजा ह्या मिथिलानगरीचा पाहिजे तसा विनियोग करण्यास समर्थ आहे त्याचप्रमाणें मीही अयोध्यानगरीचा यथेष्ट विनियोग करण्यास मुकत्यार आहें. सारांश, तिन्हीं राज्यांचें प्रभु आपण आहांत ह्याविषयीं संशय नाहीं. करितां, आपण योग्य रीतीनें ह्या राज्यांचें आधिपत्य स्वीकारावें १६. ह्याप्रमाणें विदेहाधिपति जनकराजा विनंति करूं लागला असतां रघुवंशज दशरथराजा आनंदित होऊन जनक भूपतीला ह्मणाला १७ "तुह्मीं उभयतां मिथिलाधिपति भ्राते असंख्य गुणांनीं संपन्न आहांत व आपल्या कुलांतील ऋषितुल्य राजसमुदायांचा तुह्मीं ह्या विनयानें उद्धार केला आहे १८. तुला सुखप्राप्ति होवो व तुझें कल्याण असो. आह्मीं आतां स्वस्थानीं जातों आणि यथाविधि नांदीश्राद्ध

पुरस्कृत्य जगामाशु महायशाः २० स गत्वा निलयं राजा श्राद्धं कृत्वा विधानतः । प्रभाते काल्यमुत्थाय चक्रे गोदानमुत्तमम् २१ गवां शतसहस्रं च ब्राह्मणेभ्यो नराधिपः । एकैकशो ददौ राजा पुत्रानुद्दिश्य धर्मतः २२ सुवर्णशृङ्ग्यः संपन्नाः सवत्साः कांस्यदोहनाः । गवां शतसहस्राणि चत्वारि पुरुषर्षभः २३ वित्तमन्यच्च सुबहु द्विजेभ्यो रघुनन्दनः । ददौ गोदानमुद्दिश्य पुत्राणां पुत्रवत्सलः २४ससुतैः कृतगोदानैर्वृतः सन्नृपतिस्तदा । लोकपालैरिवाभाति वृतः सौम्यः प्रजापतिः २५ [२१४६] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

यस्मिंस्तु दिवसे राजा चक्रे गोदानमुत्तमम् । तस्मिंस्तु दिवसे वीरो युधाजित्समुपेयिवान् १ पुत्रः केकयराजस्य साक्षाद्भरतमातुलः । दृष्ट्वा पृष्ट्वा च कुशलं राजानमिदमब्रवीत् २ केकयाधिपती राजा स्नेहात्कुशलमब्रवीत् । येषां कुशलकामोसि तेषां संप्रत्यनामयम् ३ स्वस्रीयं मम

वगैरे करितां " १९. ह्याप्रमाणें जनकराजाचा निरोप घेऊन तो महाकीर्तिमान् दशरथ राजा त्या मुनिश्रेष्ठांना पुढें घालून सत्वर तेथून निघाला २०. नंतर स्वगृहीं गेल्यावर त्यानें यथाविधि नांदीश्राद्ध केलें आणि दुसरे दिवशीं प्रभातकालीं उठून प्रातःकालामध्यें कर्तव्य असा आपल्या पुत्रांचा उत्कृष्ट गोदानसंस्कार त्यानें केला २१ व आपल्या पुत्रांकरितां त्या प्रजाधिपति दशरथराजानें धर्मबुद्धीनें प्रत्येक पुत्राबद्दल एक लक्ष अशा गाई ब्राह्मणांना दिल्या २२. सारांश, त्या पुरुषश्रेष्ठ दशरथानें सुवर्णशृंगें व विपुल दुग्ध ह्यांनीं युक्त असलेल्या चार लक्ष सवत्स गाई कांस्यधातूच्या दोहनपात्रांसहवर्तमान ब्राह्मणांना दिल्या २३. इतकेंच नव्हे परंतु, पुत्रांच्या गोदानसंस्काराबद्दल त्या पुत्रवत्सल रघुवंशज दशरथराजानें ब्राह्मणांना आणखीही इतर विपुल द्रव्य दिलें २४ आणि गोदानसंस्कार झालेल्या पुत्रांनीं तो दशरथराजा परिवेष्टित झाला असतां लोकपालानीं परिवेष्टित असलेल्या सौम्य प्रजापतीप्रमाणें दिसूं लागला २५. ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील बालकांडापैकीं बाहात्तरावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ७२ ॥

ज्या दिवशीं दशरथराजानें आपल्या पुत्रांचा गोदानसंस्कार केला त्याच दिवशीं वीर युधाजित् तेथें आला १ आणि केकयराजाचा पुत्र व प्रत्यक्ष भरताचा मातुल असा तो युधाजित् राजाची भेट झाल्यानंतर कुशल प्रश्न करून त्याला ह्मणाला २ " केकयदेशाधिपति राजानें तुला प्रेमपूर्वक कुशल प्रश्न विचारिला आहे आणि ज्यांचें कुशल वृत्त समजण्याची तुला इच्छा आहे त्यांचें सांप्रत कुशल आहे असेंही त्यानें सांगितलें

राजेन्द्र द्रष्टुकामो महीपतिः । तदर्थमुपयातोऽहमयोध्यां रघुनन्दन ४
श्रुत्वा त्वहमयोध्यायां विवाहार्थं तवात्मजान् । मिथिलामुपयातांस्तु
त्वया सह महीपते ५ त्वरयाभ्युपयातोऽहं द्रष्टुकामः स्वसुः सुतम् । अथ
राजा दशरथः प्रियातिथिमुपस्थितम् ६ दृष्ट्वा परमसत्कारैः पूजनार्हमपू-
जयत् । ततस्तामुषितो रात्रिं सह पुत्रैर्महात्मभिः ७ प्रभाते पुनरुत्थाय
कृत्वा कर्माणि तत्त्ववित् । ऋषींस्तदा पुरस्कृत्य यज्ञवाटमुपागमत् ८
युक्ते मुहूर्ते विजये सर्वाभरणभूषितैः । भ्रातृभिः सहितो रामः कृतकौतु-
कमङ्गलः ९ वसिष्ठं तु पुरस्कृत्वा महर्षीनपरानपि । वसिष्ठो भगवानेत्य
वैदेहमिदमब्रवीत् १० राजा दशरथो राजन्कृतकौतुकमङ्गलैः । पुत्रैर्नरव-
रश्रेष्ठो दातारमभिकाङ्क्षते ११ दातृप्रतिग्रहीतृभ्यां सर्वार्थाः संभवन्ति हि ।
स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व कृत्वा वैवाह्यमुत्तमम् १२ इत्युक्तः परमोदारो वसि-
ष्ठेन महात्मना । प्रत्युवाच महातेजा वाक्यं परमधर्मवित् १३ कः स्थितः
प्रतिहारो मे कस्याज्ञां संप्रतीक्षते । स्वगृहे को विचारोऽस्ति यथाराज्य-

---

आहे ३. हे रघुनंदना, माझ्या भाच्याला भेटण्याची केकयराजाला इच्छा झाली आहे आणि त्याकरितां मी अयोध्या नगरीलाही आलों ४. परंतु, अयोध्येमध्यें आल्यावर विवाहाकरितां आपले पुत्र आपणांबरोबर मिथिला नगरीला गेले असें ऐकून, हे भूपते ५, आपल्या भाच्याला भेटण्याकरितां मी सत्वर येथें आलों ". ह्याप्रमाणें युधाजितानें सांगितल्यावर प्रिय अथिति आला आहे असें मनांत आणून दशरथराजानें ६ त्या पूज्य अतिथीचें परम सत्कारपूर्वक पूजन केलें. नंतर महात्म्या पुत्रांसहवर्तमान ती रात्र काढिल्यावर ७ प्रभातकालीं दशरथराजा उठला आणि नित्य कर्मे करून तो तत्त्ववेत्ता दशरथराजा ऋषींना पुढें घालून यज्ञशाळेसमीप आला ८; तों इतक्यांत सर्व प्रकारचे अलंकार धारण केलेल्या भ्रात्यांसहवर्तमान मंगलकारक असें स्वस्तिवाचन झालेला रामही वसिष्ठ आणि इतर महर्षि पुढें घालून योग्य अशा विजयमुहूर्तावर तेथें आला. ह्याप्रमाणें तेथें आल्यावर भगवान् वसिष्ठ विदेहराज जनकाला ह्मणाले ९,१० " हे राजा, हे पुरुषश्रेष्ठा, श्रेष्ठ दशरथराजा मंगलकारक स्वस्तिवाचन वगैरे झालेल्या पुत्रांसहवर्तमान कन्यादान करणाऱ्याची वाट पहात आहे ११. कारण, देणारे व घेणारे जुळल्यावर सर्व कांहीं गोष्टी तडीस जात असतात. करितां, उत्कृष्ट विवाहसंस्कार करून तूं आपलें कर्तव्य शेवटास ने " १२. ह्याप्रमाणें महात्म्या वसिष्ठांनीं त्याला सांगितलें असतां तो परम उदार, महातेजस्वी व मोठा धर्मवेत्ता जनकराजा त्यांना ह्मणाला १३ " सध्यां माझ्या दारावर द्वारपाल कोण आहे आणि तो कोणाच्या आज्ञेची वाट पहात आहे ? अहो,

मिदं तव १४ कृतकौतुकसर्वस्वा वेदिमूलमुपागताः । मम कन्या मुनि-श्रेष्ठ दीप्ता वह्नेरिवार्चिषः १५ सद्योऽहं त्वत्प्रतीक्षोऽस्मि वेद्यामस्यां प्रतिष्ठितः। अविघ्नं क्रियतां सर्वं किमर्थं हि विलम्ब्यते १६ तद्वाक्यं जनकेनोक्तं श्रुत्वा दशरथस्तदा । प्रवेशयामास सुतान्सर्वानृषिगणानपि १७ ततो राजा विदेहानां वसिष्ठमिदमब्रवीत् । कारयस्व ऋषे सर्वामृषिभिः सह धार्मिक १८ रामस्य लोकरामस्य क्रियां वैवाहिकीं प्रभो । तथेत्युक्त्वा तु जनकं वसिष्ठो भगवानृषिः १९ विश्वामित्रं पुरस्कृत्य शतानन्दं च धार्मिकम् । प्रपामध्ये तु विधिवद्वेदिं कृत्वा महातपाः २० अलंचकार तां वेदिं गन्धपुष्पैः समन्ततः। सुवर्णपालिकाभिश्च चित्रकुम्भैश्च साङ्कुरैः २१ अङ्कुराढ्यैः शरावैश्च धूपपात्रैः सधूपकैः । शङ्खपात्रैः स्रुवैः स्रुग्भिः पात्रैरर्घ्यादिपूजितैः २२ लाजपूर्णैश्च पात्रीभिरक्षतैरपि संस्कृतैः । दर्भैः समैः समास्तीर्य विधिवन्मन्त्रपूर्वकम् २३ अग्निमाधाय तं वेद्यां विधिमन्त्र-पुरस्कृतम् । जुहावाग्नौ महातेजा वसिष्ठो मुनिपुंगवः २४ ततः सीतां समानीय सर्वाभरणभूषिताम् । समक्षमग्नेः संस्थाप्य राघवाभिमुखे

आपल्या घरामध्यें प्रवेश करण्याला विचार तो कसला. हें राज्य जसें माझें आहे तसें आपलेंही आहे १४ हे मुनिश्रेष्ठ, वह्नीच्या दीप्त ज्वालांप्रमाणें तेजस्वी असलेल्या माझ्या कन्या विवाहसंबंधीं पुण्याहवाचन वगैरे सर्व आटोपून वेदीसमीप आल्या आहेत १५ आणि मीही ह्या वेदीमध्यें आपलीच वाट पहात बसलों आहें. तस्मात् , आतां सर्व निर्विघ्नपणें होऊं द्या. विनाकारण विलंब कशाकरितां ? " १६. ह्याप्रमाणें जनकानें केलेलें भाषण श्रवण केल्यावर दशरथराजानें आपले पुत्र व सर्व ऋषिगण आंत घेतले १७. तदनंतर विदेहदेशाधिपति जनकराजा वसिष्ठांना ह्मणाला " हे धर्मनिष्ठ ऋषे, हे प्रभो, ऋषींसहवर्तमान आपण ह्या जगन्मोहक रामाचा संपूर्ण विवाहसंस्कार करावा ". ह्यानंतर भगवान् वसिष्ठऋषींनीं " ठीक आहे " असें जनकाला सांगितलें १८,१९ आणि विश्वामित्र व धर्मनिष्ठ शतानंद ह्यांना पुढाकार देऊन यज्ञमंडपामध्यें महातपस्वी वसिष्ठांनीं यथाविधि वेदि तयार करून २० ती वेदि सभोंवतीं गंधपुष्पांनीं भूषित केली. नंतर सोन्याचे मुठींच्या सुऱ्या, चित्रविचित्र वर्णांचे अंकुरांसहवर्तमान कुंभ २१, अंकुरांनीं युक्त असे परळ, धूपयुक्त धूपपात्र, शंखपात्रें, स्रुवें, दर्व्या, अर्घ्यादिकांनीं युक्त अशीं पात्रें २२, लाह्यांनीं भरलेलीं पात्रें व क्षतरहित आणि संस्कृत असे सारखे दर्भ हीं त्या वेदीवर यथाविधि समंत्रक ठेवून २३ व त्या वेदीवर यथाविधि व समंत्रक अग्नि सिद्ध करून मुनिश्रेष्ठ महातेजस्वी वसिष्ठांनीं अग्नीमध्यें हवन केलें २४.

तदा २५ अब्रवीज्जनको राजा कौसल्यानन्दवर्धनम् । इयं सीता मम सुता सहधर्मचरी तव २६ प्रतीच्छ चैनां भद्रं ते पाणिं गृह्णीष्व पाणिना। पतिव्रता महाभागा छायेवानुगता सदा २७ इत्युक्त्वा प्राक्षिपद्राजा मन्त्रपूतं जलं तदा। साधु साध्विति देवानामृषीणां वदतां तदा २८ देवदुन्दुभिनिर्घोषः पुष्पवर्षो महानभूत्। एवं दत्त्वा सुतां सीतां मन्त्रोदकपुरस्कृताम् २९ अब्रवीज्जनको राजा हर्षेणाभिपरिप्लुतः।लक्ष्मणागच्छ भद्रं ते ऊर्मिलामुद्यतां मया ३० प्रतीच्छ पाणिं गृह्णीष्व मा भूत्कालस्य पर्ययः। तमेवमुक्त्वा जनको भरतं चाभ्यभाषत ३१ गृहाण पाणिं माण्डव्याः पाणिना रघुनन्दन। शत्रुघ्नं चापि धर्मात्मा अब्रवीन्मिथिलेश्वरः ३२ श्रुतकीर्तेर्महाबाहो पाणिं गृह्णीष्व पाणिना। सर्वे भवन्तः सौम्याश्च सर्वे सुचरितव्रताः ३३ पत्नीभिः सन्तु काकुत्स्था मा भूत्कालस्य पर्ययः। जनकस्य वचः श्रुत्वा पाणीन्पाणिभिरस्पृशन् ३४ चत्वारस्ते

तदनंतर सर्व अलंकार धारण केलेली अशी सीता आणून आणि तिला अग्निसमक्ष रामापुढें उभी करून २५ जनकराजा, कौसल्येचा आनंद वृद्धिंगत करणाऱ्या, रामाला ह्मणाला " ही माझी कन्या सीता तुझी सहधर्मचारिणी आहे २६. तुझें कल्याण असो. तूं हिचा स्वीकार करून आपल्या हातानें हिचें पाणि ग्रहण कर. ही महाभाग्यवती पतिव्रता छायेप्रमाणें सर्वदां तुला अनुसरून वागेल " २७. ह्याप्रमाणें रामाला सांगून जनकराजानें कन्यादानाचें समंत्रक उदक सोडिलें. तेव्हां देव आणि ऋषि " उत्तम उत्तम " ह्मणून ह्मणूं लागले असतां २८ मोठ्या पुष्पवर्षावाबरोबर देवदुंदुभींचा ध्वनि होऊं लागला. ह्याप्रमाणें समंत्रक व उदकपूर्वक सीतानामक कन्येचें दान करून २९ हर्षानें उचंबळूं लागलेला जनकराजा ह्मणाला " हे लक्ष्मणा, ये; तुझें कल्याण असो. मीं पुढें केलेल्या ह्या ऊर्मिलेचा ३० तूं स्वीकार कर आणि हिचें पाणिग्रहण कर. कालातिक्रमण होणें योग्य नाहीं ". ह्याप्रमाणें लक्ष्मणाला सांगितल्यावर जनक राजा भरताला ह्मणाला ३१ " हे रघुनंदना, तूं आपल्या हातानें ह्या मांडवीचें पाणिग्रहण कर ". असें भरताला सांगितल्यानंतर तो धर्मात्मा मिथिलाधिपति जनकराजा शत्रुघ्नालाही ह्मणाला ३२ " हे महापराक्रमी शत्रुघ्ना, आपल्या हातानें तूं ह्या श्रुतकीर्तीचें पाणिग्रहण कर. तुह्मीं सर्व सौम्य असून सर्वांनींही उत्तम रीतीनें ब्रह्मचर्यव्रत परिपालन केलेलें आहे ३३. ह्याकरितां, आतां तह्मीं ककुत्स्थकुलोत्पन्नांनीं सपत्नीक असावें. आतां कालविलंब नको ". ह्याप्रमाणें जनकराजाचें भाषण श्रवण केल्यावर वसिष्ठ मुनींच्या आज्ञेंत असलेल्या त्या चारी दशरथपुत्रांनीं चारी

चतसृणां वसिष्ठस्य मते स्थिताः । अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा वेदिं राजान-
मेव च ३५ ऋषींश्चापि महात्मानः सहभार्या रघूद्वहाः । यथोक्तेन तत-
श्चक्रुर्विवाहं विधिपूर्वकम् ३६ पुष्पवृष्टिर्महत्यासीदन्तरिक्षात्सुभास्वरा ।
दिव्यदुन्दुभिनिर्घोषैर्गीतवादित्रनिःस्वनैः ३७ ननृतुश्चाप्सरःसङ्घा गन्धर्वाश्च
जगुः कलम् । विवाहे रघुमुख्यानां तदद्भुतमदृश्यत ३८ ईदृशे वर्तमाने
तु तूर्योद्घुष्टनिनादिते । त्रिरग्निं ते परिक्रम्य ऊहुर्भार्या महौजसः ३९
अथोपकार्यं जग्मुस्ते सभार्या रघुनन्दनाः । राजाप्यनुययौ पश्यन्सर्षि-
सङ्घः सबान्धवः ४० [२१८६] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदि-
काव्ये बालकाण्डे त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

अथ रात्र्यां व्यतीतायां विश्वामित्रो महामुनिः । आपृष्ट्वा तौ च
राजानौ जगामोत्तरपर्वतम् १ विश्वामित्रे गते राजा वैदेहं मिथिलाधि-
पम् । आपृष्ट्वैव जगामाशु राजा दशरथः पुरीम् २ अथ राजा विदे-
हानां ददौ कन्याधनं बहु । गवां शतसहस्राणि बहूनि मिथिलेश्वरः ३
कम्बलानां च मुख्यानां क्षौमान्कोट्यम्बराणि च । हस्त्यश्वरथपादातं

कन्यांचें पाणिग्रहण केलें आणि अग्नि, वेदि, जनकराजा व ऋषि ह्यांना त्या महात्म्या रघुवंशजांनीं भार्यासहवर्तमान प्रदक्षिणा केली व नंतर शास्त्रोक्त प्रकारानें त्यांनीं विधिपूर्वक विवाहकृत्य समाप्त केलें ३४, ३५, ३६. तेव्हां फारच उज्ज्वल अशी मोठी पुष्पवृष्टि आकाशांतून झाली; दिव्य दुंदुभींचा घोष कानीं येऊं लागला आणि गायन व वादन ह्यांचेंही ध्वनि ऐकूं येऊं लागले ३७. इतकेंच नव्हे परंतु अप्सरांचे समुदाय नृत्य करूं लागले आणि रघुवंशजश्रेष्ठांच्या विवाहसमयीं गंधर्वही मधुर गायन करूं लागले. तेव्हां तो सर्वही प्रकार अद्भुत वाटूं लागला ३८. ह्याप्रमाणें जिकडे तिकडे वाद्यघोषांनीं दुमदुमून गेलें असतां त्या महातेजस्वी रघुवंशजांनीं भार्यांशीं विवाह केला ३९ आणि नंतर ते रघुनंदन भार्यासहवर्तमान शिबिरामध्यें गेले असतां ऋषिसमुदाय व बांधव ह्यांसहवर्तमान दशरथराजाही त्यांचे मागोमाग शिबिरामध्यें गेला ४०. ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीतश्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील बालकांडापैकीं त्र्याहात्तरावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ७३ ॥

तदनंतर रात्र निघून गेल्यावर महामुनि विश्वामित्र त्या उभयतां राजांचा निरोप घेऊन उत्तर पर्वतावर गेले १ व विश्वामित्र गेल्यानंतर भूपति दशरथराजाही मिथिलाधिपति विदेहराज जनकाचा निरोप घेऊन सत्वर आपल्या नगरीकडे गेला २. तेव्हां विदेहराज मिथिलाधिपति जनकानें त्या कन्यांबरोबर विपुल द्रव्य दिलें; लक्षावधि

दिव्यरूपं स्वलंकृतम् ४ ददौ कन्याशतं तासां दासीदासमनुत्तमम् । हिरण्यस्य सुवर्णस्य मुक्तानां विद्रुमस्य च ५ ददौ राजा सुसंहृष्टः कन्याधनमनुत्तमम् । दत्त्वा बहुविधं राजा समनुज्ञाप्य पार्थिवम् ६ प्रविवेश स्वनिलयं मिथिलां मिथिलेश्वरः । राजाप्ययोध्याधिपतिः सह पुत्रैर्महात्मभिः ७ ऋषीन्सर्वान्पुरस्कृत्य जगाम सबलान्वितः । गच्छन्तं तु नरव्याघ्रं सर्षिसङ्घं सराघवम् ८ घोरास्तु पक्षिणो वाचो व्याहरन्ति समन्ततः । भौमाश्चैव मृगाः सर्वे गच्छन्ति स्म प्रदक्षिणम् ९ तान्दृष्ट्वा राजशार्दूलो वसिष्ठं पर्यपृच्छत । असौम्याः पक्षिणो घोरा मृगाश्चापि प्रदक्षिणाः १० किमिदं हृदयोत्कम्पि मनो मम विषीदति । राज्ञो दशरथस्यैतच्छ्रुत्वा वाक्यं महानृषिः ११ उवाच मधुरां वाणीं श्रूयतामस्य यत्फलम् । उपस्थितं भयं घोरं दिव्यं पक्षिमुखाच्च्युतम् १२ मृगाः प्रशमयन्त्येते संतापस्त्यज्यतामयम् । तेषां संवदतां तत्र वायुः प्रादुर्बभूव ह १३

गाई दिल्या ३; उत्तम उत्तम ऊर्णावस्त्रें लक्षावधि दिलीं; रेशमीं वस्त्रेंही पुष्कळ दिलीं; सामान्य वस्त्रेंही कोडोगणतीं दिलीं; शिवाय त्यांत उत्कृष्ट आणि अलंकार घातलेले असे गज, अश्व, रथ व पदाति पुष्कळ दिले ४. त्या चौघींपैकीं प्रत्येकीबरोबर सख्या म्हणून शंभर शंभर कन्या आणि उत्कृष्ट दास व दासी दिल्या आणि रौप्य, सुवर्ण, मोत्यें आणि पोवळीं हीं तर कोडोगणतीं दिलीं ५ ह्याप्रमाणें त्या जनकराजानें अत्यंत संतुष्ट होऊन आणखीही उत्कृष्ट उत्कृष्ट धन कन्यांना दिलें आणि ह्याप्रमाणें अनेक प्रकारचें द्रव्य देऊन व दशरथराजाला निरोप देऊन ६ मिथिलाधिपति जनकराजा स्वस्थानीं म्हणजे मिथिलेमध्यें प्रविष्ट झाला. तेव्हां, अयोध्याधिपति दशरथराजाही महात्मे सर्व पुत्र बरोबर घेऊन ७ व सर्व ऋषींना पुढें घालून सैन्यासहवर्तमान तेथून निघाला. परंतु, ऋषिगण आणि रामप्रभृति पुत्र ह्यांसहवर्तमान तो पुरुषश्रेष्ठ दशरथराजा जाऊं लागला असतां ८ त्याच्या आसमंताद्भागीं पक्षी भयंकर शब्द करूं लागले व पृथ्वीवरील सर्व पशु त्याला उजवी घालूनही जाऊं लागले ९. तेव्हां त्यांना अवलोकन करून नृपश्रेष्ठ दशरथ वसिष्ठांना म्हणाला "पक्षी भयंकर शब्द करीत आहेत व घोर पशुही उजवी घालून जात आहेत १०. तेव्हां हृदय कंपित करणारें असें हें काय आहे ? माझ्या मनाला तर कांहीं सुचत नाहीं". हें दशरथराजाचें भाषण श्रवण करून ११ महर्षि वसिष्ठ मधुर शब्दांनीं त्याला म्हणाले "ह्याचें काय फल आहे हें श्रवण कर. पक्ष्यांच्या तोंडून जो हा अंतरिक्षामध्यें शब्द निघाला त्यानें घोर भय सुचविलें १२; परंतु, उजवी घालून जाणारे हे पशु तें भय शांत

कम्पयन्मेदिनीं सर्वां पातयंश्च महाद्रुमान् । तमसा संवृतः सूर्यः सर्वे नावेदिषुर्दिशः १४ भस्मना चावृतं सर्वं संमूढमिव तद्बलम् । वसिष्ठो ऋषयश्चान्ये राजा च ससुतस्तदा १५ ससंज्ञा इव तत्रासन्सर्वमन्यद्विचेतनम् । तस्मिंस्तमसि घोरे तु भस्मच्छन्नेव सा चमूः १६ ददर्श भीमसंकाशं जटामण्डलधारिणम् । भार्गवं जामदग्न्येयं राजा राजविमर्दनम् १७ कैलासमिव दुर्धर्षं कालाग्निमिव दुःसहम् । ज्वलन्तमिव तेजोभिर्दुर्निरीक्ष्यं पृथग्जनैः १८ स्कन्धे चासज्य परशुं धनुर्विद्युद्गणोपमम् । प्रगृह्य शरमुग्रं च त्रिपुरघ्नं यथा शिवम् १९ तं दृष्ट्वा भीमसंकाशं ज्वलन्तमिव पावकम् । वसिष्ठप्रमुखा विप्रा जपहोमपरायणाः २० संगता मुनयः सर्वे संजजल्पुरथो मिथः । कच्चित्पितृवधामर्षी क्षत्रं नोत्सादयिष्यति २१ पूर्वं क्षत्रवधं कृत्वा गतमन्युर्गतज्वरः ।क्षत्रस्योत्सादनं भूयो न खल्वस्य चिकी-

---

करीत आहेत. करितां, तूं हें भय सोडून दे ". ह्याप्रमाणें त्यांचा संवाद चालला आहे तोंच सर्व पृथ्वी कंपित करणारा व मोठे मोठे वृक्ष उलथून पाडणारा असा वारा सुटला; सूर्य अंधकारानें आच्छादित झाला; दिशांचें भान कोणालाही राहिलें नाहीं १३,१४ व तें बरोबर असलेलें सैन्य तर अगदीं सर्व धुराळ्यानें आच्छादित होऊन अगदीं मूर्छित झाल्यासारिखें झालें. वसिष्ठ, इतर ऋषि आणि पुत्रांसहवर्तमान दशरथराजा १५ एवढेच कायते त्याठिकाणीं शुद्धीवर असल्यासारिखे दिसत होते; बाकी सर्व कांहीं मूर्छित झालें होतें व त्या घोर अंधकारामध्यें ती सेना तर धुराळ्यानें अच्छादित झाल्यासारिखीच दिसत होती १६ असो. इतक्यांत क्षत्रियनाशक व दिसण्यांतही भयंकर असा जटाधारी भार्गवपुत्र राम दशरथराजानें अवलोकन केला १७. तो कैलासपर्वताप्रमाणें धिप्पाड होता; तेजामुळें त्याच्या संमुख जाणेंही अशक्य होतें; प्रलयकालच्या अग्नीप्रमाणें तो दुःसह होता आणि तेजानें जळत असल्यामुळें सामान्य जनांनीं तर त्याच्याकडे पहाणेंही शक्य नव्हतें १८. खांद्यावर त्यानें परशु टाकलेला होता आणि विद्युल्लतांच्या समुदायाप्रमाणें अत्यंत तेजस्वी धनुष्य हातांत घेतलें असल्यामुळें त्रिपुरासुरनाशक धनुष्य धारण केलेल्या शिवाप्रमाणेंच तो दिसत होता १९. प्रज्वलित अग्नि च कीं काय अशा त्या उग्रस्वरूप परशुरामाला अवलोकन केल्यावर वसिष्ठप्रभृति विप्र जप, होम वगैरेंच्या उद्योगास लागले २० आणि इतर सर्व मुनि एकत्र जमून आपआपल्यामध्यें पुटपुटूं लागले कीं " अहो, पित्याचा वध सहन न करणारा हा परशुराम क्षत्रियांचा उच्छेद करण्याच्या उद्देशानें तर येथें आला नाहीं नां? २१. अहो, पूर्वी क्षत्रियांचा वध केल्यामुळें ह्याचा क्रोध व संताप

र्षितम् २२ एवमुक्त्वार्घ्यमादाय भार्गवं भीमदर्शनम्। ऋषयो राम रामेति मधुरं वाक्यमब्रुवन् २३ प्रतिगृह्य तु तां पूजामृषिदत्तां प्रतापवान्। रामं दाशरथिं रामो जामदग्न्योऽभ्यभाषत २४ [२२१०] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

राम दाशरथे वीर वीर्यं ते श्रूयतेऽद्भुतम्। धनुषो भेदनं चैव निखिलेन मया श्रुतम् १ तदद्भुतमचिन्त्यं च भेदनं धनुषस्तथा। तच्छ्रुत्वाहमनुप्राप्तो धनुर्गृह्य परं शुभम् २ तदिदं घोरसंकाशं जामदग्न्यं महद्धनुः। पूरयस्व शरेणैव स्वबलं दर्शयस्व च ३ तदहं ते बलं दृष्ट्वा धनुषोऽप्यस्य पूरणे। द्वन्द्वयुद्धं प्रदास्यामि वीर्यश्लाघ्यमहं तव ४ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजा दशरथस्तदा। विषण्णवदनो दीनः प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ५ क्षत्ररोषात्प्रशान्तस्त्वं ब्राह्मणश्च महातपाः। बालानां मम पुत्राणामभयं दातुमर्हसि ६ भार्गवाणां कुले जातः स्वाध्यायव्रतशालिनाम्। सहस्राक्षे प्रति-

---

नाहींसा झाला होता; तथापि, पुनरपि क्षत्रियजाति उच्छिन्न करून टाकण्याचें तर ह्यानें मनामध्यें आणिलें नाहीं नां ? " २२. ह्याप्रमाणें आपआपसांत बोलून ऋषींनीं दिसण्यांत उग्र असलेल्या त्या भार्गवरामाचें, पूजासाहित्य आणून, पूजन केलें आणि, "हे राम, हे राम " असें मधुर शब्द त्याला उद्देशून ते उच्चारूं लागले २३. तेव्हां, प्रतापी जमदग्निपुत्र रामानें ऋषींनीं केलेल्या त्या पूजेचा स्वीकार केला आणि नंतर दाशरथि रामाशीं तो बोलूं लागला २४. ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील बालकांडापैकीं चौऱ्याहत्तरावा सर्ग समाप्त झाला॥७४॥

हे रामा, हे दाशरथे, हे वीरा, तुझें वीर्य अद्भुत आहे म्हणून माझे ऐकण्यांत आहे व धनुष्य मोडणें वगैरे प्रकारही सर्व माझ्या कानावर आलेला आहे १. तूं जें त्याप्रमाणें (अनायासानें) धनुष्य मोडून टाकिलेंस तें कृत्य (सामान्य जनाला) मोठें अद्भुत व अतर्क्य (वाटण्यासारखें) झालें असल्यामुळें तें ऐकिल्यानंतर दुसरें चांगलें धनुष्य घेऊन मी आलों आहें २. करितां, दिसण्यांतही घोर असलेल्या ह्या प्रचंड जामदग्न्य धनुष्याला बाण लावूनच तूं आपलें सामर्थ्य मला दाखीव ३. सारांश, ह्या धनुष्याला बाण लावण्यावरून तुझें सामर्थ्य माझ्या अवलोकनांत आलें म्हणजे मी तुझ्याशीं द्वंद्वयुद्ध करीन व वीर्याच्या दृष्टीनें तें द्वंद्वयुद्ध तुझ्या प्रशंसेसच पात्र होईल" ४. हें परशुरामाचें भाषण श्रवण केल्यावर दशरथराजा खिन्नवदन होऊन दीन झाला आणि हात जोडून त्याला म्हणाला ५ "क्षत्रियांसंबंधानें जो तुझे ठिकाणीं क्रोध होता तो क्षत्रियांच्या वधानें नाहींसा करून तूं महातपस्वी ब्राह्मण शांत झाला आहेस.

ह्याय शस्त्रं प्रक्षिप्तवानसि ७ स त्वं धर्मपरो भूत्वा कश्यपाय वसुन्धराम् ।
दत्त्वा वनमुपागम्य महेन्द्रकृतकेतनः ८ मम सर्वविनाशाय संप्राप्तस्त्वं
महामुने । न चैकस्मिन्हते रामे सर्वे जीवामहे वयम् ९ ब्रुवत्येवं दश-
रथे जामदग्न्यः प्रतापवान् । अनादृत्य तु तद्वाक्यं राममेवाभ्यभाषत १०
इमे द्वे धनुषी श्रेष्ठे दिव्ये लोकाभिपूजिते । दृढे बलवती मुख्ये सुकृते
विश्वकर्मणा ११ अनुसृष्टं सुरैरेकं त्र्यम्बकाय युयुत्सवे । त्रिपुरघ्नं नर-
श्रेष्ठ भग्नं काकुत्स्थ यत्त्वया १२ इदं द्वितीयं दुर्धर्षं विष्णोर्दत्तं सुरोत्तमैः १३
तदिदं वैष्णवं राम धनुः परपुरंजयम् । समानसारं काकुत्स्थ रौद्रेण धनुषा
त्विदम् १४ तदा तु देवताः सर्वाः पृच्छन्ति स्म पितामहम् । शितिक-
ण्ठस्य विष्णोश्च बलाबलनिरीक्षया १५ अभिप्रायं तु विज्ञाय देवतानां
पितामहः । विरोधं जनयामास तयोः सत्यवतां वरः १६ विरोधे तु मह-
युद्धमभवद्रोमहर्षणम् । शितिकण्ठस्य विष्णोश्च परस्परजयैषिणोः १७

ह्यास्तव, माझ्या बालवयी पुत्रांना अभयदान दे ६. वेदाध्ययनरूप व्रतानें संपन्न अशा भार्गवांच्या कुलामध्यें तूं उत्पन्न झालेला आहेस आणि (अतःपर शस्त्र धारण करणार नाहीं अशी) इंद्राचे संनिध प्रतिज्ञा करून तूं शस्त्राचा त्याग केला आहेस ७. तस्मात् , धर्माचरणाविषयीं तत्पर होऊन तूं कश्यपमुनीला पृथ्वी दिलीस आणि वना-मध्यें जाऊन महेंद्रपर्वताचा आश्रय करून राहिलास ८. परंतु (असें असतांनाहीं) माझा सर्वस्वीं नाश करण्याकरितां, हे महामुने, तूं प्राप्त झाला आहेस. अरे, एका रामाचा तूं वध केलास तर आमच्यापैकीं कोणीही जिवंत रहाणार नाहीं " ९. ह्याप्र-माणें दशरथराजा विनंति करीत असतांना प्रतापी जमदग्निपुत्र परशुराम त्याच्या विनं-तीचा अव्हेर करून रामाशींच बोलूं लागले कीं १० " हीं दोन श्रेष्ठ दिव्य धनुष्यें लोकमान्य, दृढ, बलाढ्य पुरुषालाच लवणारीं व उत्कृष्ट अशीं विश्वकर्म्यानें मोठ्या यत्नानें निर्माण केलीं होतीं ११. त्यांपैकीं युद्धाची इच्छा करणाऱ्या त्र्यंबकाला त्रिपुर-नाशक असें एक धनुष्य देवांनीं पूर्वीं दिलें होतें व, हे पुरुषश्रेष्ठा, ककुत्स्थकुलोत्पन्ना रामा, त्याचाच तूं भंग केलास १२. हे रामा, हें दुसरें धनुष्य दुःसह असून सुरश्रे-ष्ठांनीं विष्णूला दिलें होतें १३. तें हें वैष्णव धनुष्य शत्रुसमूहाचा पराजय करणारें असून, हे ककुत्स्थकुलोत्पन्ना रामा, सामर्थ्यानें हें रुद्राच्या धनुष्याची बरोबरी करणारें आहे १४. (त्रिपुरासुराचा वध झाला) तेव्हां सर्व देवांनीं शिव आणि विष्णु ह्यांचें बलाबल समजण्याच्या उद्देशानें ब्रह्मदेवाला प्रश्न केला असतां १५ देवांचा अभिप्राय जाणून त्या सत्यवानांमध्यें श्रेष्ठ असलेल्या ब्रह्मदेवानें त्या उभयतांमध्यें विरोध उत्पन्न

तदा तु जृम्भितं शैवं धनुर्भीमपराक्रमम् । हुंकारेण महादेवः स्तम्भितोथ
त्रिलोचनः १८ देवैस्तदा समागम्य सर्षिसंघैः सचारणैः । याचितौ प्रशमं
तत्र जग्मतुस्तौ सुरोत्तमौ १९ जृम्भितं तद्धनुर्दृष्ट्वा शैवं विष्णुपराक्रमैः ।
अधिकं मेनिरे विष्णुं देवाः सर्षिगणास्तथा २० धनू रुद्रस्तु संक्रुद्धो
विदेहेषु महायशाः । देवरातस्य राजर्षेर्ददौ हस्ते ससायकम् २१ इदं च
वैष्णवं राम धनुः परपुरंजयम् । ऋचीके भार्गवे प्रादाद्विष्णुः सन्यासमु-
त्तमम् २२ ऋचीकस्तु महातेजाः पुत्रस्याप्रतिकर्मणः । पितुर्मम ददौ
दिव्यं जामदग्नेर्महात्मनः २३ न्यस्तशस्त्रे पितरि मे तपोबलसमन्विते ।
अर्जुनो विदधे मृत्युं प्राकृतां बुद्धिमास्थितः २४ वधमप्रतिरूपं तु पितुः
श्रुत्वा सुदारुणम् । क्षत्रमुत्सादयं रोषाज्जातं जातमनेकशः २५ पृथिवीं
चाखिलां प्राप्य कश्यपाय महात्मने । यज्ञस्यान्तेददं राम दक्षिणां पुण्य-
कर्मणे २६ दत्त्वा महेन्द्र निलयस्तपोबलसमन्वितः । श्रुत्वा तु धनुषो भेदं

केला १६ आणि विरोध उत्पन्न झाल्यावर परस्परांचा पराजय करण्याच्या इच्छेनें शिव आणि विष्णु ह्यांमध्यें शरीरावर रोमांच उठविणारें असें प्रचंड युद्ध सुरू झालें १७. तेव्हां विष्णूनें हुंकारानें तें भयंकर पराक्रम करणारें रुद्रधनुष्य जर्जर करून त्रिलोचन महादेवाचेंही स्तंभन केलें १८. तेव्हां, ऋषिगण आणि चारण ह्यांसहवर्तमान सर्व देवांनीं एकत्र होऊन त्या उभयतां सुरश्रेष्ठांची प्रार्थना केली असतां ते शांत झाले १९ आणि विष्णूच्या पराक्रमांनीं तें शैव धनुष्य जर्जर झाल्याचें अवलोकन करून ऋषिगणांसहवर्तमान देव विष्णूला अधिक मानूं लागले २०. असो. तें जर्जर झालेलें धनुष्य क्रुद्ध झालेल्या महाकीर्तिमान् रुद्रानें विदेहदेशामध्यें असलेल्या राजर्षि देवराताच्या हातीं बाणांसहवर्तमान दिलें २१. असो. हे रामा, शत्रुसमूहाचा पराजय करणारें हें वैष्णव धनुष्य त्या विष्णूनें भृगुपुत्र ऋचीकाला उत्कृष्ट ठेव ह्मणून दिलें २२. पुढें महातेजस्वी ऋचीकानें कोणालाही उलट दुःख न देणारा असा जो त्याचा पुत्र व माझा पिता महात्मा जमदग्नि त्याला हें दिव्य धनुष्य दिलें २३. पुढें त्या वैष्णवचापरूप शस्त्राचा त्याग केल्यावर तपःसामर्थ्यानें युक्त असलेल्याही माझ्या पित्याला यःकश्चित् समजून कार्तवीर्य अर्जुनानें त्याचा वध केला २४. तेव्हां, अत्यंत दारुण व अयोग्य असा पित्याचा वध झाल्याचें ऐकतांक्षणीं मीं फिरून फिरून उत्पन्न झालेली क्षत्रियजाति अनेक वेळां उच्छिन्न करून टाकिली २५ आणि, हे रामा, ही संपूर्ण पृथ्वी प्राप्त झाल्यावर महात्म्या पुण्यकर्मी कश्यपाला ती यज्ञाचे शेवटीं दक्षिणा ह्मणून मीं देऊन टाकिली २६ व कश्यपाला पृथ्वी देऊन टाकून तपःसा-

ततोहं द्रुतमागतः २७ तदेव वैष्णवं राम पितृपैतामहं महत् । क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य गृह्णीष्व धनुरुत्तमम् २८ योजयस्व धनुःश्रेष्ठे शरं परपुरंजयम् । यदि शक्नोमि काकुत्स्थ द्वन्द्वं दास्यामि ते ततः२९[२२३९]इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥७५॥

श्रुत्वा तु जामदग्न्यस्य वाक्यं दाशरथिस्तदा । गौरवाद्यन्त्रितकथः पितू राममथाब्रवीत् १ श्रुतवानसि यत्कर्म कृतवानसि भार्गव । अनुरुध्यामहे ब्रह्मन्पितुरानृण्यमास्थितः २ वीर्यहीनमिवाशक्तं क्षत्रधर्मेण भार्गव। अवजानासि मे तेजः पश्य मेद्य पराक्रमम् ३ इत्युक्त्वा राघवः क्रुद्धो भार्गवस्य वरायुधम् । शरं च प्रतिजग्राह हस्ताल्लघुपराक्रमः ४ आरोप्य स धनू रामः शरं सज्यं चकार ह । जामदग्न्यं ततो रामं रामः क्रुद्धोऽब्रवीदिदम् ५ ब्राह्मणोसीति पूज्यो मे विश्वामित्रकृतेन च । तस्माच्छक्तो

मर्ष्यानें युक्त असलेला मी महेंद्रपर्वताचा आश्रय करून राहिलों. परंतु तूं धनुष्याचा भंग केलास हें ऐकतांक्षणीं मी तेथून सत्वर आलों आहें २७. सारांश, हे रामा, हें प्रचंड वैष्णव धनुष्य पितृपितामहपरंपरेनें मला प्राप्त झालेलें आहे. करितां, क्षत्रधर्माला स्मरून तूं हें उत्कृष्ट धनुष्य घे २८ आणि ह्या श्रेष्ठ धनुष्याला शत्रुसमूहनाशक असा बाण तूं लाव. सारांश, ह्या धनुष्याला बाण लावण्यास तूं समर्थ झालास ह्मणजे, हे ककुत्स्थकुलोत्पन्ना रामा, मी तुझ्याशीं द्वंद्व युद्ध करीन २९. ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील बालकांडापैकीं पंचाहत्तरावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ७५ ॥

ह्याप्रमाणें जमदग्निपुत्र परशुरामाचें भाषण श्रवण केल्यावर दाशरथि राम, पिता संनिध असल्यामुळें उच्चस्वरानें न बोलतां, नम्रपणानें परशुरामाला ह्मणाला १ " हे भार्गवा, हे ब्रह्मन्, मी त्र्यंबकचाप मोडिल्याचें तूं ऐकिलें असशील आणि पित्याच्या ऋणांतून मुक्त होण्याकरितां तूं जें कर्म केलेंस तेंही आह्मांला कबूल आहे २; परंतु, हे भार्गवा, क्षत्रधर्मानें संपन्न असलेल्या माझा, वीर्यहीन अशक्ताप्रमाणें, तूं अवमान करीत आहेस हें मात्र आह्मांला खपत नाहीं. करितां, आज माझें तेज व पराक्रम तूं पहा " ३. ह्याप्रमाणें सांगून त्या क्रुद्ध झालेल्या शीघ्रपराक्रमी रघुवंशज रामानें भार्गवाचें धनुष्य व बाण ह्यांचा स्वीकार केला ४ आणि धनुष्याला प्रत्यंचा चढवून रामानें त्याला बाणही लाविला. नंतर दाशरथि राम क्रुद्ध होऊन त्या जमदग्निपुत्र परशुरामाला ह्मणाला ५ " तूं ब्राह्मण आहेस ह्मणून मला पूज्य आहेस एतदर्थ आणि विश्वामित्रां (च्या भगिनीचा पौत्र आहेस ह्मणून त्या) करितां, हे रामा, मी तुझ्यावर प्राण-

न ते राम मोक्तुं प्राणहरं शरम् ६ इमां वा त्वद्गतिं राम तपोबलसमर्जितान्। लोकानप्रतिमान्वापि हनिष्यामीति मे मतिः ७ न ह्ययं वैष्णवो दिव्यः शरः परपुरञ्जयः। मोघः पतति वीर्येण बलदर्पविनाशनः ८ वरायुधधरं रामं द्रष्टुं सर्षिगणाः सुराः। पितामहं पुरस्कृत्य समेतास्तत्र सर्वशः ९ गन्धर्वाप्सरसश्चैव सिद्धचारणकिंनराः। यक्षराक्षसनागाश्च तद्द्रष्टुं महदद्भुतम् १० जडीकृते तदा लोके रामे वरधनुर्धरे। निर्वीर्यो जामदग्न्योसौ रामो राममुदैक्षत ११ तेजोभिर्गतवीर्यत्वाज्जामदग्न्यो जडीकृतः। रामं कमलपत्राक्षं मन्दमन्दमुवाच ह १२ काश्यपाय मया दत्ता यदा पूर्वं वसुंधरा। विषये मे न वस्तव्यमिति मां काश्यपोब्रवीत् १३ सोहं गुरुवचः कुर्वन्पृथिव्यां न वसे निशाम्। तदाप्रभृति काकुत्स्थ कृता मे काश्यपस्य ह १४ तामिमां मद्गतिं वीर हन्तुं नार्हसि राघव। मनोजवं गमिष्यामि महेन्द्रं पर्वतोत्तमम् १५ लोकास्त्वप्रतिमा राम

घातक बाण सोडण्यास असमर्थ आहे ६. तेव्हां, हे भार्गवरामा, ही तुझी गति (ह्मणजे पाय) अथवा तपःसामर्थ्यानें संपादित केलेले अप्रतिम लोक नाहींसे करावे असें मला वाटतें ७. कारण, स्वसामर्थ्यानें शत्रूंचा, बलाविषयीं, गर्व नाहींसा करून शत्रुसमूहांचाही नाश करणारा हा दिव्य वैष्णव बाण व्यर्थ पडणार नाहीं" ८. ह्याप्रमाणें दाशरथि राम परशुरामाला उद्देशून भाषण करीत असतांना तें श्रेष्ठ वैष्णव धनुष्य धारण केलेल्या रामाला अवलोकन करण्याकरितां ऋषिगणांसहवर्तमान सर्व देव ब्रह्मदेवाला पुढें करून त्या ठिकाणीं आले ९ आणि तो मोठा अद्भुत प्रकार अवलोकन करण्याकरितां गंधर्व, अप्सरा, सिद्ध, चारण, किन्नर, यक्ष, राक्षस आणि नाग हेही तेथें जुळले १०. नंतर श्रेष्ठ धनुष्य धारण करणाऱ्या दाशरथिरामाचे ठिकाणीं भार्गवरामामध्यें असलेलें तेज प्रविष्ट झाल्यामुळें भार्गवराम केवल जड झाला आणि नंतर निर्वीर्य बनलेला तो जमदग्निपुत्र राम दाशरथिरामाकडे पाहूं लागला ११. सारांश, तेज रामाचे ठिकाणीं गेल्या कारणानें निर्वीर्य झालेला आणि ह्मणूनच जड बनलेला जमदग्निपुत्र परशुराम कमलनयन रामाला हळूं हळूं ह्मणाला १२ "मी जेव्हां पूर्वीं काश्यपाला पृथ्वी दिली, तेव्हां (हा रात्रीं पृथ्वीवर राहिला असतां क्षत्रियांना झोंप येणार नाहीं असें समजून) "माझ्या प्रदेशामध्यें तूं राहूं नकोस" ह्मणून मला काश्यपानें सांगितलें १३. तेव्हांपासून, हे ककुत्स्थकुलोत्पन्ना रामा, गुरूंची आज्ञा परिपालन करण्याकरितां मी रात्रीं पृथ्वीवर वास्तव्य करीत नाहीं. कारण, काश्यपासंनिध मीं तशीच प्रतिज्ञा केलेली आहे १४. तस्मात्, ती ही माझी गति तूं नाहींशी करूं नकोस. ह्मणजे, हे वीरा

निर्जितास्तपसा मया । जहि तान्छरमुख्येन मा भूत्कालस्य पर्ययः १६
अक्षय्यं मधुहन्तारं जानामि त्वां सुरेश्वरम् । धनुषोस्य परामर्शात्स्वस्ति
तेस्तु परन्तप १७ एते सुरगणाः सर्वे निरीक्षन्ते समागताः । त्वामप्रति-
मकर्माणमप्रतिद्वन्द्वमाहवे १८ न चेयं तव काकुत्स्थ व्रीडा भवितुमर्हति ।
त्वया त्रैलोक्यनाथेन यदहं विमुखीकृतः १९ शरमप्रतिमं राम मोक्तुम-
र्हसि सुव्रत । शरमोक्षे गमिष्यामि महेन्द्रं पर्वतोत्तमम् २० तथा ब्रुवति
रामे तु जामदग्न्ये प्रतापवान् । रामो दाशरथिः श्रीमांश्चिक्षेप शरमुत्त-
मम् २१ स हतान्दृश्य रामेण स्वाँल्लोकांस्तपसार्जितान् । जामदग्न्यो
जगामाशु महेन्द्रं पर्वतोत्तमम् २२ ततो वितिमिराः सर्वा दिशश्चोपदि-
शस्तथा । सुराः सर्षिगणा रामं प्रशशंसुरुदायुधम् २३ रामं दाशरथिं
रामो जामदग्न्यः प्रपूजितः । ततः प्रदक्षिणीकृत्य जगामात्मगतिं प्रभुः २४
[२२६३] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे
षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

राघवा, मी मनोवेगानें महेंद्रनामक श्रेष्ठ पर्वतावर जाईन १५. हे रामा, तपश्चर्येच्या योगानें मीं अप्रतिम लोक संपादन केलेले आहेत ते तूं ह्या श्रेष्ठ बाणानें खुशाल नाहींसे कर कसा. आतां विलंब नको १६. हें धनुष्य ग्रहण केल्यावरून मी तुला अक्षय्य असा सुरश्रेष्ठ विष्णु समजत आहें. हे शत्रुतापना, तुझें कल्याण असो १७. हे सर्व देवगण येथें आले आहेत व संग्रामामध्यें ज्याला प्रतियोद्धा नाहीं व ज्याच्या पराक्रमालाही तोड नाहीं अशा तुला अवलोकन करीत आहेत १८. हे ककुत्स्थकुलोत्पन्ना रामा, तूं त्रैलोक्यनाथानें मला पराजित केलेंस ह्मणून तुझ्यासंबंधानें मला लाज बाळगण्याचें कारण नाहीं १९. हे सदाचरणसंपन्न रामा, तूं आतां हा अप्रतिम बाण सोड; तो तूं सोडिलास ह्मणजे मी महेंद्रसंज्ञक श्रेष्ठ पर्वतावर चालता होईन " २०. ह्याप्रमाणें जमदग्निपुत्र परशुराम सांगत असतांना प्रतापी व वैभवशाली दाशरथि रामानें तो उत्कृष्ट बाण सोडिला २१. तेव्हां, तपानें संपादन केलेले आपले लोक रामानें नाहींसे केलेले पाहून जमदग्निपुत्र परशुराम श्रेष्ठ अशा महेंद्रपर्वतावर सत्वर चालता झाला २२. तदनंतर सर्व दिशा व उपदिशा अंधकाररहित झाल्या आणि ऋषिगणांसहवर्तमान देवांनीं धनुर्धारी रामाची प्रशंसा केली २३. नंतर दाशरथि रामानें परशुरामाचें पूजन केल्यावर तो समर्थ परशुरामही दाशरथि रामाला उजवी घालून स्वस्थानीं गेला २४. ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील बालकांडापैकीं शाहात्तरावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ७६ ॥

गते रामे प्रशान्तात्मा रामो दाशरथिर्धनुः । वरुणायाप्रमेयाय ददौ हस्ते महायशाः १ अभिवाद्य ततो रामो वसिष्ठप्रमुखानृषीन् । पितरं विकलं दृष्ट्वा प्रोवाच रघुनन्दनः २ जामदग्न्यो गतो रामः प्रयातु चतुरङ्गिणी । अयोध्याभिमुखी सेना त्वया नाथेन पालिता ३ रामस्य वचनं श्रुत्वा राजा दशरथः सुतम् । बाहुभ्यां संपरिष्वज्य मूर्ध्न्युपाघ्राय राघवम् ४ गतो राम इति श्रुत्वा हृष्टः प्रमुदितो नृपः । पुनर्जातं तदा मेने पुत्रमात्मानमेव च ५ चोदयामास तां सेनां जगामाशु ततः पुरीम् । पताकाध्वजिनीं रम्यां तूर्योद्घुष्टनिनादिताम् ६ सिक्तराजपथां रम्यां प्रकीर्णकुसुमोत्कराम् । राजप्रवेशसुमुखैः पौरैर्मङ्गलपाणिभिः ७ संपूर्णां प्राविशद्राजा जनौघैः समलंकृताम् । पौरैः प्रत्युद्गतो दूरं द्विजैश्च पुरवासिभिः ८ पुत्रैरनुगतः श्रीमाञ्छ्रीमद्भिश्च महायशाः । प्रविवेश गृहं राजा हिमवत्सदृशं प्रियम् ॥ ननन्द स्वजनै राजा गृहे कामैः सुपूजितः ९ कौसल्या च सुमित्रा च कैकयी च सुमध्यमा । वधू-

---

परशुराम गेल्यावर दाशरथि रामाचें मन शांत झालें व त्या महाकीर्तिमान् रामानें तें धनुष्य तेथें आलेल्या अचिंत्यसामर्थ्यवान् वरुणाच्या हातांत दिलें १. नंतर वसिष्ठप्रभृति ऋषींना अभिवंदन केल्यावर खिन्न झालेल्या पित्याला अवलोकन करून रघुनंदन राम ह्मणाला २ " जामदग्न्य राम गेला. आतां आपण प्रभूंनीं रक्षण केलेली ही चतुरंग सेना अयोध्येकडे वळून चालूं लागूं द्या " ३. हें रामाचें भाषण श्रवण केल्यावर दशरथराजानें आपल्या रघुवंशज पुत्राला बाहूंनीं आलिंगन देऊन त्याचें मस्तक हुंगिलें ४. कारण, परशुराम गेला हें ऐकिल्या बरोबर दशरथराजाला हर्ष व आनंद झाला आणि पुत्राचा व आपला पुनर्जन्म झाला असेंही त्याला वाटलें ५. तदनंतर सेनेला चालूं लागण्याची आज्ञा करून तो दशरथ सत्वर आपल्या अयोध्या नगरीकडे चालता झाला ६. ती रम्य नगरी पताका व ध्वज ह्यांनीं युक्त असून वाद्यघोषानें दुमदुमून गेलेली होती व राजमार्गावर सडा घातलेला असल्यामुळें आणि पुष्पांचें ढीग ठिकठिकाणीं पसरले असल्यामुळें ती मनोहर दिसत होती ७. राजाचा प्रवेश होणार असल्यामुळें ज्यांचीं मुखकमलें प्रफुल्लित झालीं आहेत व ज्यांनीं आपल्या हातामध्यें मंगलकारक पदार्थ घेतलेले आहेत अशा नगरवासी जनांनीं ती परिपूर्ण असून इतरही जनसमुदायांनीं ती भूषित झालेली होती व अशा नगरीमध्यें राजानें प्रवेश केला ८. नगरांत राहणारे द्विज आणि इतरही नगरवासी जन हे दूरपर्यंत ज्याला सामोरे गेले आहेत आणि ज्याच्या मागोमाग वैभवशाली पुत्र येत आहेत असा तो महाकीर्तिमान् व श्रीमान् राजा हिमालयपर्वताप्रमाणें असलेल्या आपल्या प्रिय गृहामध्यें प्रविष्ट झाला आणि गृहामध्यें स्वजनांनीं इष्ट वस्तु देऊन त्याचा उत्तम प्रकारें संमान केल्यामुळें तो आनंदित झाला ९ व कौसल्या, सुमित्रा, सुंदरी कैकेयी आणि इतरही राजभार्या स्नुषांचें स्वागत करण्याकडे

प्रतिग्रहे युक्ता याश्चान्या राजयोषितः १० ततः सीतां महाभागामूर्मिलां च यशस्विनीम् । कुशध्वजसुते चोभे जगृहुर्नृपयोषितः ११ मङ्गलालापनैर्होमैः शोभिताः क्षौमवाससः । देवतायतनान्याशु सर्वास्ताः प्रत्यपूजयन् १२अभि-वाद्याभिवाद्यांश्च सर्वा राजसुतास्तदा । रेमिरे मुदिताः सर्वाः भर्तृभिर्मुदिता रहः १३ कृतदाराः कृतास्त्राश्च सधनाः ससुहृज्जनाः । शुश्रूषमाणाः पितरं वर्तन्ति नरर्षभाः १४ कस्यचित्त्वथकालस्य राजा दशरथः सुतम् । भरतं कैकयीपुत्रमब्रवीद्रघुनन्दनः १५ अयं केकयराजस्य पुत्रो वसति पुत्रक । त्वां नेतुमागतो वीरो युधाजिन्मातुलस्तव १६ श्रुत्वा दशरथस्यैतद्भरतः कैकयीसुतः । गमनायाभिचक्राम शत्रुघ्नसहितस्तदा १७ आपृच्छ्य पितरं शूरो रामं चाक्लिष्टकारिणम् । मातृश्चापि नरश्रेष्ठः शत्रुघ्नसहितो ययौ १८ युधाजित्प्राप्य भरतं सशत्रुघ्नं प्रहर्षितः । स्वपुरं प्राविशद्वीरः पिता तस्य तुतोष ह १९ गते च च भरते रामो लक्ष्मणश्च महाबलः । पितरं देवसंकाशं पूजयामासतुस्तदा २० पितुराज्ञां पुरस्कृत्य पौरकार्याणि सर्वशः । चकार रामः सर्वाणि प्रियाणि च हितानि च २१ मातृभ्यो मातृकार्याणि कृत्वा परमयन्त्रितः । गुरूणां गुरुका-

---

गुंतल्या १०. तदनंतर महाभाग्यवती सीता, यशस्विनी ऊर्मिला आणि मांडवी व श्रुतकीर्ति ह्या ज्या उभयतां कुशध्वजराजाच्या कन्या त्यांचें राजभार्यांनीं स्वागत केलें ११. आशीर्वाद प्राप्त झालेल्या व गृहप्रवेशनीय होम झाल्यामुळें कल्याणसंपन्न होऊन क्षौमवस्त्र परिधान केलेल्या सर्वही राजकन्यांनीं देवस्थानांना सत्वर प्रणाम केले १२; नंतर पूज्यांना अभिवंदन करून त्या सर्वही राजकन्या आनंदित झाल्या आणि भर्त्यासहवर्तमान त्या एकांतामध्यें आनंद पावूं लागल्या १३. भार्या, अस्त्रें, धन आणि सुहृद् ह्यांनीं युक्त असलेले ते पुरुषश्रेष्ठ रामप्रभृति दशरथपुत्र पित्याच्या सेवेमध्यें तत्पर राहून त्याच्या आज्ञेप्रमाणें वागत असत १४. ह्याला कांहीं दिवस लोटल्यावर कैकयीपासून झालेल्या आपल्या भरतनामक पुत्राला रघुनंदन दशरथराजा ह्मणाला १५ " मुला, हा केकयराजाचा पुत्र वीर युधाजित् तुझा मातुल तुला नेण्याकरितां येथें येऊन राहिला आहे " १६. हें दशरथाचें भाषण श्रवण केल्यावर कैकयीपुत्र भरत शत्रुघ्नाला बरोबर घेऊन जाण्यास निघाला १७ आणि पिता, कोणाला कधींही न दुखविणारा राम व सर्व माता ह्यांचा निरोप घेऊन तो पुरुषश्रेष्ठ शूर भरत शत्रुघ्नासहवर्तमान चालता झाला १८. तेव्हां शत्रुघ्न बरोबर आल्यामुळें युधाजिताला हर्ष झाला आणि तो वीर आपल्या नगरांत प्रविष्ट झाल्यावर त्याचा पिताही संतुष्ट झाला १९. असो. भरत गेल्यावर राम व महाबलाढ्य लक्ष्मण हे उभयतां आपल्या देवतुल्य पित्याची मानमान्यता ठेवूं लागले २० आणि पित्याच्या आज्ञेनें राम, प्रिय आणि हितावह, अशीं सर्व लोकांचीं कामें सर्व प्रकारें करूं लागला २१; मातांचीं जीं कार्यें

र्याणि कार्ले कालेन्ववैक्षत २२ एवं दशरथः प्रीतो ब्राह्मणा नैगमास्तथा । रामस्य शीलवृत्तेन सर्वे विषयवासिनः २३ तेषामतियशा लोके रामः सत्यपराक्रमः । स्वयंभूरिव भूतानां बभूव गुणवत्तरः २४ रामश्च सीतया सार्धं विजहार बहूनृतून् । मनस्वी तद्गतमनास्तस्या हृदि समर्पितः २५ प्रिया तु सीता रामस्य दाराः पितृकृता इति । गुणाद्रूपगुणाच्चापि प्रीतिर्भूयोभिवर्धते २६ तस्याश्च भर्ता द्विगुणं हृदये परिवर्तते । अन्तर्गतमपि व्यक्तमाख्याति हृदयं हृदा २७ तस्य भूयो विशेषेण मैथिली जनकात्मजा । देवताभिः समा रूपे सीता श्रीरिव रूपिणी २८ तया स राजर्षिसुतोभिकामया समेयिवानुत्तमराजकन्यया । अतीव रामः शुशुभे मुदान्वितो विभुः श्रिया विष्णुरिवामरेश्वरः २९ [२२९२] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसाहस्र्यां संहितायां बालकाण्डे रामक्रीडाख्यानं नाम सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥ समाप्तमिदं बालकाण्डम् ॥ १ ॥

असतील तीं तो त्यांच्याकरितां करूं लागला आणि श्रुतिस्मृतींची मर्यादा कर्धिचितूही उल्लंघन न करणारा तो राम गुरुसंबंधीं शुश्रूषा वगैरे कृत्यांकडेही वेळोंवेळीं लक्ष्य पुरवूं लागला २२ व ह्याप्रमाणें राम वागूं लागला असतां त्याच्या सुशील वर्तनानें दशरथ, ब्राह्मण, उदमी आणि देशामध्यें रहाणारे इतरही सर्व हे संतुष्ट झाले २३. त्या चार पुत्रांपैकीं अमोघपराक्रमी राम जगतामध्यें अत्यंत कीर्तिमान् झाला आणि प्राण्यांमध्यें ब्रह्मदेवाप्रमाणें अत्यंत गुणी झाला २४. सीतेचे ठिकाणीं ज्याचें मन आसक्त होऊन राहिलेलें आहे व सीतेनेंही ज्याला आपल्या मनामध्यें ठेविलें आहे अशा विचारी रामानें पुढें पुष्कळ ऋतु (ह्मणजे बारा संवत्सर) सीतिसहवर्तमान आनंदामध्यें काढिले २५. पित्यानें दिलेली भार्या ह्मणून रामाला सीता आधींच प्रिय झाली होती व तिच्या आंगच्या गुणामुळें आणि तिचे ठिकाणीं असणाऱ्या सौंदर्यरूप गुणामुळें त्याचें प्रेम अधिकच वृद्धिंगत होत होतें २६. सीतेकडे रामाच्या मनाचा जितका ओढा असे त्यापेक्षां सीतेच्या मनाचा रामाकडे दुप्पट ओढा असे आणि रूपामध्यें देवतांची बरोबरी करणारी व मूर्तिमंत लक्ष्मीप्रमाणेंच असलेली ती जनककन्या मैथिली सीता रामाच्या अंतःकरणांतील अभिप्राय आपल्या अंतःकरणानें स्पष्टपणें फारच अधिक जाणीत असे. (परंतु, रामाला तिच्या अंतःकरणांतील अभिप्राय तितका स्पष्टरीतीनें कळत नसे. कारण, सीतेला जितका रामाचा ध्यास असे तितका रामाला सीतेचा ध्यास नसे) २७,२८. सारांश, तो राजर्षिपुत्र राम, प्रीतीस पात्र असलेल्या त्या उत्कृष्ट राजकन्येचा समागम झाल्यावर, लक्ष्मीशीं संगत झालेल्या देवाधिपति प्रभु विष्णूप्रमाणें, आनंदित होऊन शोभूं लागला २९. ह्याप्रमाणें चोवीसहस्रग्रंथात्मक महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील बालकांडापैकीं सत्याहत्तरावा सर्ग समाप्त झाला ॥७७॥ ह्या ठिकाणीं बालकांडही संपूर्ण झालें ॥ १ ॥